

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

04086, м. Київ,
вул. Петропавлівська, 15

тел. (+38044) 468-01-92
факс (+38044) 288-54-43

ЗАТВЕРДЖЕНО:

ПОГОДЖЕНО:

Наказом Міністерства культури України
від «___» _____ 2013 р. № _____

Директор Департаменту культурної спадщини та
культурних цінностей
Міністерства культури України

_____ А. Вінграновський
«___» _____ 2013 р.

**ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ОПОРНИЙ ПЛАН
М. ТОКМАКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ З ВИЗНАЧЕННЯМ
МЕЖ І РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ЗОН ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТОК ТА ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ**

(Послуги з архітектурного планування міст та в галузі садово-паркової архітектури
(розробка історико-архітектурного опорного плану м. Токмак з визначенням режиму
регулювання забудови в межах історичного ареалу. Договір № 21 від 15.04.2013 р.)

ТОМ 1

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

В.о. директора НДІ
пам'яткоохоронних досліджень

А. Звіряка

Науковий керівник,
кандидат архітектури

В. Вечерський

Відповідальний виконавець

О. Попельницький

КИЇВ – 2013

СПИСОК УЧАСНИКІВ

1	Звіряка Анна Іванівна	В.о. директора НДІ пам'ятоохоронних досліджень, магістр мистецтвознавства	Керівник-координатор роботи
2	Вечерський Віктор Васильович	Кандидат архітектури, лауреат Державних премій України в галузі архітектури, Заслужений працівник культури України	Науковий керівник роботи, співавтор тексту вступу, концепції зон охорони пам'яток та історичного ареалу міста, режимів їх використання
3	Попельницький Олексій Олексійович	Завідуючий сектору відділу науково-методичного та програмного забезпечення ведення Державного реєстру, історик, спеціаліст	Відповідальний виконавець, автор графічної частини, підрозділів 1.1, 1.3, 1.4, 3.1 висновків, 4.2, 4.3, співавтор тексту розділу 4, висновків, списку джерел та літератури, учасник натурного обстеження, фотофіксації
4	Савостіна Лариса Євгенівна	Заступник директора, юрист	Укладач переліків пам'яток та об'єктів культурної спадщини, співавтор тексту розділу 1, списку джерел та літератури, учасник натурного обстеження, фотофіксації
5	Рассамакін Юрій Якович	Старший науковий співробітник відділу науково-методичного та програмного забезпечення ведення Державного реєстру, кандидат історичних наук, чл.-кор. Німецького Археологічного Інституту, Берлін (Deutsches Archäologisches Institut)	Науковий консультант, автор підрозділу 1.2, співавтор розділів 3, 4, списку джерел та літератури

РЕФЕРАТ

Звіт про науково-дослідну роботу на 77 с., архівні ілюстрації та сучасна фотофіксація пам'яток та об'єктів культурної спадщини на 110 с., 70 джерел, в 2-х томах з двома кресленнями.

Об'єкт дослідження – територія міста Токмак, занесеного до Списку історичних населених місць України, розпланування, забудова, об'єкти і пам'ятки культурної спадщини.

Мета роботи – забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Токмака шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання територій історичного ареалу міста.

Методи дослідження – логіко-теоретичний та порівняльний аналіз – при дослідженні та систематизації архівних та літературних джерел, наукових праць та проектних матеріалів; натурні дослідження, історико-хронологічний метод, метод візуального спостереження, історіографічні дослідження, картографування – при створенні загальної картини, що дозволяє визначити територію історичного ареалу, та вирішенні інших завдань, поставлених в роботі. Застосовано методи бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння та картографування.

Результати науково-дослідної роботи – історико-архітектурний опорний план міста Токмака та проект зон охорони пам'яток, визначені межі й

режими використання території історичного ареалу міста, рекомендації щодо збереження традиційного характеру середовища.

Ключові слова: об'єкти й пам'ятки культурної спадщини, історико-архітектурний опорний план, зони охорони пам'яток, історичні ареали міста.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
Розділ 1. Історичний та планувальний розвиток міста Токмак	10
1.1 Коротка історична довідка	10
1.2 Археологічна спадщина міста	28
1.3 Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста	35
Розділ 2. Аналіз існуючої архітектурно-містобудівної ситуації міста	37
2.1 Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови міста Токмака.....	37
2.2 Аналіз існуючої планувальної структури міста	39
Розділ 3. Комплексна історико-культурна оцінка території міста Токмак ..	40
3.1 Археологічна спадщина.....	41
3.2 Пам'ятки історії.....	42
3.3 Об'єкти історичної забудови.....	49
Розділ 4. Проектно-регулятивний	52
4.1 Межі зон охорони пам'яток	53
4.2 Режими використання зон охорони.....	57
4.3 Межі та режими використання території історичного ареалу.....	60
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	64
1.1 Перелік об'єктів культурної спадщини, що включені до списків пам'яток історії та культури місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»	71
1.2 Перелік щойно виявлених археологічних об'єктів культурної спадщини	75
1.3 Перелік значних історичних будівель, виявлених під час натурних досліджень.....	76

Том 2. Альбом ілюстрацій та фотофіксації

Графічна частина

Історико-архітектурний опорний план м. Токмака Запорізької області.
Основне креслення М 1:5000 (на одинадцяти аркушах);

Територіальний та розпланувальний розвиток м. Токмака Запорізької області М 1:10000 (на одному аркуші).

ВСТУП

Робота виконана на замовлення Токмацької міської ради (договір від 15.04.2013 р. №21) «Послуги з архітектурного планування міст та в галузі садово-паркової архітектури (розробка історико-архітектурного опорного плану м. Токмака Запорізької області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів)» авторським колективом НДІ пам'яткоохоронних досліджень у квітні – липні 2013 р.

Необхідність розроблення науково-проектної документації зумовлена вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини», постановами Кабінету Міністрів від 26.07.2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03.07.2006 № 909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним», від 13.03.2002 №318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць».

Мета дослідження – забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, м. Токмака.

Об'єктом дослідження є територія міста Токмака, занесеного до Списку історичних населених місць України.

Предметом дослідження є археологічна спадщина, розпланувально-просторовий устрій міста, забудова, об'єкти культурної спадщини, а також визначення методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру середовища.

Дослідницькі методи, які використані в цій роботі, відповідають загальноприйнятій методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень, яка найповніше висвітлена в науковій монографії В. Вечерського¹.

Результатом досліджень стали: історико-архітектурний опорний план Токмака; проект зон охорони пам'яток; визначені межі та режими

¹Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

використання території історичного ареалу; рекомендації щодо збереження традиційного середовища.

Графічна частина роботи представлена двома кресленнями:

1. Історико-архітектурний опорний план міста Токмака Запорізької області – основне креслення;
2. Схема територіального і планувального розвитку міста Токмака запорізької області.

Практичне значення цього дослідження полягає у його подальшому використанні при розробленні та внесенні змін до Генерального плану м. Токмака, наступних етапів містобудівної документації.

Представлена робота стала першим дослідженням на цю тему. До сьогодні історико-архітектурний план міста не розроблявся. Відтак система охоронного зонування та визначення історичного ареалу, запропоновані нами в цій роботі, базуються на результатах бібліографічних та натурних досліджень нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища м. Токмака, виконаних у складі цієї роботи.

Нормативна база дослідження. Історичні міста України, до яких відноситься м. Токмак, вимагають особливого підходу, оскільки процеси їх розвитку, реконструкції, забудови, господарська діяльність у їхніх історичних ареалах повинні ґрунтуватися на усвідомленні необхідності збереження і раціонального використання об'єктів нерухомої культурної спадщини, охорони традиційного середовища. На це спрямовано такі заходи, як установлення зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів, затвердження місцевих правил забудови. Розробка історико-архітектурного опорного плану Токмака, в тому числі проектів зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів, виконання історико-архітектурної інвентаризації об'єктів культурної спадщини ґрунтується на чинних нормативно-правових документах, які формують сучасну нормативну базу таких досліджень, а саме:

Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 08.06.2000;

- Закон України "Про архітектурну діяльність" від 20.05.1999;
- Закон України "Про основи містобудування" від 16.11.1992;
- Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" від 23.02.2011;
- Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25.06.1991;
- Закон України "Про природно-заповідний фонд" від 16.06.1992;
- Закон України "Про охорону археологічної спадщини" від 18.03.2004;
- Земельний кодекс України від 25.10.2001;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 №318 "Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів";
- Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 "Про затвердження Списку історичних населених місць України (міста та селища міського типу)";
- Постанова Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 №909 "Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним";
- ДБН 360-92** Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень;
- ДБН Б.1-3-97. "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження генеральних планів міських населених пунктів"
- ДБН Б.2.2-2-2008. "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування". Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 249;
- ДБН Б.2.2-3: 2012. "Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту". Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 12.03.2012 № 106.

Дана робота виконана під науковим керівництвом кандидата архітектури В. Вечерського колективом науковців НДІ пам'яткоохоронних досліджень у складі історика О. Попельницького (відповідальний виконавець), юриста Л. Савостіної. При написанні роботи здійснював консультативний супровід (співавтор трьох розділів проекту) кандидат історичних наук Ю. Рассмакін.

Розділ 1. Історичний та планувальний розвиток міста Токмак

1.1 Коротка історична довідка

Токмак (з 1861 до 1962 р. – Великий Токмак) – місто обласного підпорядкування, адміністративний центр Токмацького району, колишній центр Мелітопольського повіту Таврійської губернії, розташоване над річкою Токмак, за 84 км від Запоріжжя.

Про давність заселення цієї території свідчать археологічні дослідження. Під час розкопок курганів поблизу міста були знайдені поховання епохи бронзи (III—I тисячоріччя до н.е.), скіфів (IV ст. до н.е.), сарматів (III—II ст. до н.е.) і кочівників (X—XII до н. е.). Проте, часті набіги кочівників довгий час не сприяли утворенню постійних поселень.

Заселення краю почалася у другій половині XVIII ст., але відбувалось досить повільно. Тривалий час село Токмак було єдиним значним населеним пунктом, що знаходився далеко в безлюдному степу. У 1736 – 1738 рр. через територію сучасного міста проходив Ізюмський шлях, а на переправі через річку Токмачку був татарський стан для перепочинку. Саме тому, ще на початку XX ст. одна з частин міста називалася «аулом».

Першими поселенцями на річках Токмачці та Молочній були запорозькі козаки в середині XVIII ст. Інтенсивне заселення краю почалося після 1784 р. Саме в цей час тут оселяються державні селяни із сіл Водяне і Балки Дніпровського повіту, з села Комарівки і містечка Санжарівки Полтавської губернії.

Переселенці прибували окремими сім'ями, тому пільг та грошової допомоги від уряду не отримували. Село Токмак знаходилось на дуже важливому торгівельному шляху – Старому Чумацькому шляху, що пролягав на півночі через Оріхів, а на півдні – через Мелітополь та Перекоп. Шлях зв'язував село з Бердянськом. Через Токмак проходила поштова дорога на Олександрівськ.

Торгові шляхи, що проходили через село, сприяли розвитку торгівлі та ремесел, а також хліборобству та виробництву товарного зерна не тільки для власних потреб, а й на ринок. Сільськогосподарську продукцію збували на Токмацькому ярмарку, що влаштовувався чотири рази на рік, також вивозили до Бердянська, Мелітополя, Олександрівська і інших міст. На ярмарок до Великого Токмака з'їжджалися селяни з навколишніх сіл, німці-колоністи, а також купці з Москви, Курська, Бердянська, Феодосії. У центрі селища, біля базарної площі, розташувались 18 торговельних крамниць з погребами, хлібними та соляними складами. Річний торговельний оборот у селищі перевищував 900 тисяч карбованців сріблом².

Забудовувалось селище хаотично, переважно землянками та саманними хатами під солом'яним або очеретяним дахом. Перші хати з'явилися на західній околиці міста, де починається сучасний мікрорайон Ріжок. Вулиці простягалися уздовж річки Токмачки на 6 верст. Весняні повені часто затоплювали будинки мешканців.

З 29 січня 1787 р. у казенному поселенні Великий Токмак, «до избрания надлежащего места», розташовувалися присутні місця двох повітів – Дніпровського та Мелітопольського. Тут перебували дворянський та нижній земський суди, поліція, казначейство, поштова експедиція тощо. Фактично, село стало центром адміністративного управління більшої частини сучасних Запорізької та Херсонської областей. 4 жовтня 1796 р. присутні місця двох повітів було розділено та призначено, відповідно, для Мелітопольського – в Токмаку, для Дніпровського – в Олешках.

У 1795 р. було дозволено будівництво в селі Успенської церкви. Спочатку, в 1796-1798 рр. було збудовано звичайний дерев'яний будинок, вкритий очеретом. 11 травня 1802 р. архієпископ новоросійський Афанасій дозволив будівництво нової кам'яної церкви. Її освячення відбулося 15 серпня 1808 р.

²Медведський В.І. Токмак: археологія, історія. – Токмак: КВПІ «Трибуна», 2005. – с. 64.

12 грудня 1796 р. створено Новоросійську губернію, до складу якої увійшла Таврійська область. Присутні місця Маріупольського повіту були призначені в селі Токмак, яке знаходилося в самому центрі нового повіту. 8 жовтня 1802 року Новоросійська губернія розділена на три губернії. В Таврійській губернії знову відновлено Мелітопольській повіт, в який увійшла Токмацька волость.

У 1798 р. від Токмака прокладено поштовий тракт до Олександрівська. Начальники повітових установ скаржилися губернаторові, що через напади розбійників цей тракт був небезпечний для перевезення грошей, листів та ін. Крім того, повідомлялося, що в селі не вистачає адміністративних приміщень. Саме тому, 19 лютого 1801 р., повітові установи Маріупольського повіту були переведені з поселення Токмак до міста Оріхова³.

Незважаючи на це, село Токмак швидко зростало. Географічне положення села Токмак сприяло розвитку торгівлі в селищі. Через його землі проходила велика торгівельна дорога – Старий Чумацький шлях. Відбувалися зміни і в національному складі населення. Якщо першими поселенцями були українці, наприкінці XVIII ст. з'явилися росіяни, а на початку XIX ст. – німці-колоністи, в середині XIX ст. – євреї. Селище займало особливе місце, тому що розташовувалося в центрі багатонаціонального населення: німці-меноніти, німці-лютерани й католики, духобори, старообрядці, молокани, українці, росіяни.

У першій половині XIX ст. Великий Токмак перетворився на один з торгівельно-промислових центрів не тільки Південної України, а й Російської імперії. Містечко було також найбільшим ярмарковим центром Таврійської губернії. Тричі на рік – у січні, травні та вересні тут відбувалися великі ярмарки.

Статистичні відомості підтверджують порівняно швидке остання населення селища Токмака. Якщо в 1802 р. в селищі Токмак налічувалось 1032 мешканців, в 1816 р. вже 2584 жителя, то в 1838 р. було 703 двори та 4905

³ Полное собрание законов Российской Империи. – т. XXVI. – СПб., 1830. – № 19757.

жителів. В середині XIX ст. вже було 850 дворів та близько 6 тисяч чоловік, а в 1862 р. збільшилось до 1008 дворів та 7970 мешканців⁴

До села було приписано близько 39,3 тис. десятин землі, з них 1000 десятин була непридатна для рільництва, 120 т належало церкві. У 1844 р. на кожну з 2319 ревізьких душ припадало пересічно по 11 десятин.

В середині XIX ст. у місті налічувалося близько 20 видів ремесел. Тут працювали 124 ремісники: ковалі, чоботарі, шевці, ткачі, кравці, гончарі. Деякі жителі займалися чумацьким промислом, торгівлею. Заможні селяни виходили на хутори, ближче до своєї землі. Поряд оселялися їхні наймити. Згодом навколо Токмака виникло 7 невеликих сіл.

Важливою галуззю промислового виробництва була переробка сільськогосподарських продуктів. В середині 40-х рр. XIX ст. у Великому Токмаку працювало 15 вітряків, 2 водяні млини, 3 олійниці⁵.

Перші іноземні поселенці з'явилися в 1804 р., останні – в 20-х рр. XIX ст. На початку XIX ст., відповідно до царського указу, німецькі колоністи оселяються на лівому березі річки Токмачки та уздовж річки Молочної. Більшість – в селах, лише незначна частина селилася в містах. На території сучасного Токмака в 1805 р. німецькі поселенці заснували колонію Ладекоп (сучасне с. Ладівка). Колоністи були першими засновниками великих вітряних, потім парових й механічних млинів., згодом – заводів і фабрик, які виробляли високопродуктивні знаряддя праці й машини. З метою припинення конфліктів чумаків з менонітами в 1813 р. углиб степу переноситься Чумацький шлях.

У 1836 р. у Токмаку з'явилася перша парафіяльна школа де навчалось 50 дітей. У 1838 р. 2 вчителі навчали 47 хлопчиків та дівчат. У 1840-х рр. відкрилася ще одна школа. У 1848 році в школі навчалось вже 72 хлопчика та 3 дівчаток.

⁴Дмітрієв Г.Ф., Пальоха В.Л., Страшніков С.І. Токмак / Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К., 1970. – 643.

⁵Дмітрієв Г.Ф., Пальоха В.Л., Страшніков С.І. Токмак. – с.643.

У 1853 р. в казенному поселенні Токмак знаходилось волосне управління, становий пристав, сільське приходське училище.

Під час Кримської війни у селі розташовувався військовий шпиталь на 450 чоловік, протягом 1854-1856 рр. на міському кладовищі було поховано 281 воїнів, померлих від ран та хвороб. У Великий Токмак були евакуйовані бердянський повітовий суд, поліція та міська ратуша. Токмак з травня 1855 р. до квітня 1856 р. був офіційним центром Бердянського уїзду⁶.

Указом Сенату від 28 серпня 1861 р. село було перейменоване на Великий Токмак і віднесене до розряду містечок, що увійшло до складу Бердянського повіту Таврійської губернії.

На початок 1860-х рр. у Великому Токмаку було 34 підприємства з переробки сільськогосподарської продукції та 40 майстерень для ремонту землеробських знарядь. Мешканці традиційно займалися землеробством, скотарством, торгівлею й ремеслами.

У 1876 р. у містечку відкрилось позико-ощадне товариство, що діяло до 1917 р. У 1888 р. воно налічувало 1000 членів, грошовий обіг складав 10000 карбованців. Значні експортно-закупівельні операції з хлібом, який відправляли до портів Бердянська та Мелітополя, проводило Токмацьке відділення Азово-Донського комерційного банку (банк Бергера).

Розвиток промисловості сприяв зростанню кількості населення міста. За 11 років воно зросло майже вдвічі: якщо у 1886 р. тут мешкало 10321 чоловік, у 1897 р. – 19326.

У Великому Токмаку працювали типографія, дві фотографії, земська лікарня на 15 ліжок з одним лікарем, 2 фельдшерами та акушеркою.

У 80-х рр. XIX ст. у містечку налічувалось 5 початкових шкіл. У 1885 р. з'явилась єврейська талмуд-тора. На початку XX ст. у Великому Токмаку працювало вже 16 шкіл, серед яких 9 земських, 4 церковнопарафіяльні (при Успенській, Вознесенській, Сергієвській та Троїцькій церквах) та три приватні

⁶Сасенко В.М. Токмаччина під час Східної (Кримської) війни 1853 – 1856 рр. – Токмак, «Gutenbergpress», 2008.

школи, серед яких, чотирикласна школа Горобцових з трудовим навчанням. З розвитком промисловості зросла потреба в кваліфікованих технічних кадрах. На початку ХХ ст. у Великому Токмаку відкрилось фабрично-заводське училище.

Завдяки швидкому розвитку сільськогосподарського виробництва виникають промислові підприємства з переробки продукції сільського господарства, з'являються майстерні з виготовлення та ремонту землеробських машин та знарядь. У 1886 р. в Великому Токмаку діяли 2 парові млини, майстерня по виробництву возів, чотири шкіряних та салотопне виробництва. На базі місцевих покладів високоякісної глини засновано гончарне виробництво. У 1886 р. у містечку з'явилися великі цегляний та черепичний заводи купця Литягіна. На першому 8 робітників виробляли 100 тис. штук цегли на рік, на суму 1000 карбованців сріблом, на другому 7 робітників виробляли 60 тис. штук черепиць на рік на суму 1800 карбованців сріблом. У с. Ладекоп знаходився цегляний завод, де 14 робітників виробляли 250 тисяч штук цегли на рік⁷.

У 60-х рр. ХІХ ст. у Великому Токмаку налічувалось 34 підприємства з переробки сільськогосподарської продукції та 40 майстерень для виготовлення і ремонту сільськогосподарських та інших знарядь. Підприємці Великого Токмака і навколишніх німецьких колоній застосовували машини. Починаючи з 1850-х рр. німецькі майстри стали продавати свої знаряддя праці й великі повозки, що відзначалися міцністю і якістю. Попит на них дедалі зростав. Менонітські, а пізніше лютеранські ремісники заснували в 1860-х рр. майстерні й фабрики по виробництву сільськогосподарських машин.

У 1882 р. німецький підприємець Фукс відкрив у Великому Токмаку ковальсько-слюсарну майстерню. Згодом він об'єднав свій капітал з іншим підприємцем – австрійцем Клейнером. Майстерня випускала сівалки, косарки, плуги та інше знаряддя. Згодом підприємці розділилися і заснували 2 заводи,

⁷Медведський В.І. Токмак: археологія, історія. – с. 70.

які в 1900 р. вже мали у своєму складі ливарні, слюсарно-механічні, ковальські, деревообробні і малярні цехи. Спочатку на кожному заводі працювало близько 200 робітників (більшість – з місцевих селян). Великі підприємства, де застосовувалася передові, на той час, техніка і технології здатні були витримати будь-яку конкуренцію. У 1905 р на заводі Фукса 300 робітників виготовили 1000 букерів, 2000 сівалок, 1000 жниварок, а у 1910 р. – 4000 букерів, 5500 сівалок, 4000 жниварок, які виготовляли 400 робітників. У 1913 р. загальний капітал двох заводчиків складав близько 12 мільйонів карбованців.

Наприкінці ХІХ ст. почали працювати машинобудівний та чавуноливарний заводи Бергера та Загореліна (територія сучасного консервного заводу), які на початку ХХ ст. об'єднались у товариство «Тріумф». Підприємство випускало малопотужні нафтові двигуни. У 1913 р. на цьому підприємстві було зайнято 193 робітники. Збільшується кількість робітників й на інших підприємствах та в ремісницьких майстернях. У містечку засновується галантерейне підприємство «Я.А. Пеккер і К^о» (сучасна швейна фабрика). Німецький підприємець Ваал будує найбільший на той час вальцевий млин та починає виробництво олії. Відкривається панчішна фабрика Тамаркіної (сучасний магазин «Торти»). Суттєво збільшується кількість робітників на інших промислових підприємствах – заводі газованих вод та горілчаному, у ремісничих майстернях.

Поступово Великий Токмак перетворюється на машинобудівний центр півдня Російської Імперії. На початку ХХ ст. на дев'яти підприємствах міста налічувалося близько тисячі робітників. Поряд з цим, значна частина населення займалася землеробством. У 1908 р. 722 родини займалися промислами.

На початку ХХ ст. німець-підприємець Ваал, за рахунок позики, одержаної ним від Державного казначейства, будує залізничну гілку Федорівка-Гальбштадт-Великий Токмак. За проїзд по ній урядові поїзди платили власнику мито. Згодом він продав залізницю державі. У 1910 р.

добудували залізницю між станціями Федорівка – Великий Токмак – Цареконстантинівка. На цій лінії побудували станцію Великий Токмак. Нова залізниця одержала назву Токмацької, її управління розташувалось в центрі містечка (сучасна вул. Революційна, 55). Будівництво залізниці сприяло економічному розвитку містечка, завдяки збільшенню перевозок хліба, сільгоспзнарядь, машин та інших товарів.

У 1905 р. містечко розширилось у довжину до 10 верст, ширину на 3 версти. Населення складало близько 25000 чоловік (в т.ч. 3000 євреїв, які займалися виключно торгівлею та ремеслами).

У 1914 р. у Великому Токмаку налічувалось 2850 дворів та 19239 мешканців, а також 8539 сезонних робітників⁸. У містечку розташовувалися дільниця мирових суддів, становий урядник, агрономічна, ветеринарна, страхова, призовна, лікарняна та фельдшерська дільниці, кінна поштова земська станція, прокатна станція сільськогосподарських знарядь та машин, благочинний округ, телефонна станція та електростанція, працювало дві аптеки. у 1913 р. споруджено кінотеатр, невелику друкарню. Діяла також відкрита в 90-х роках XIX ст. земська бібліотека, працювала невелика друкарня, дві фотомайстерні, земська лікарня на 15 ліжок, 5 початкових шкіл.

На території сучасної центральної районної лікарні (по вул. Революційній) був літній сад з дендрарієм, алеями, клумбами, фонтанами. На його території діяв театр та гімназія. В містечку існувала картинна галерея підприємця-мецената Ваала, працювали торговельний дім та казино братів Шальман, готель та ресторан Абрамянца, меблева та дві панчішні фабрики, магазини купців Бондаренка, Когана, Лана, Зака, Пеккера, Шальмана, Блоха, Загореліна.

На початку XX ст. у містечку активізується робітничий та революційний рух. У 1903 р. створюється гурток соціал-демократів, у 1904 р. – з'являються перші листівки революційного змісту надруковані Кримським союзом РСДРП. Перший організований страйк 250-ти робітників

⁸Медведський В.І. Токмак: археологія, історія. – с. 82.

заводу відбувся у Великому Токмаку 5 березня 1905 р. Головними вимогами стали відміна штрафів, підвищення зарплати, встановлення 10-годинного робочого дня, покращення санітарно-гігієнічних умов праці. Масовий характер страйку змусив власника заводу задовольнити деякі з вимог робітників.

У жовтні відбувся страйк 85 робітників винного складу. Страйкарі вимагали підвищення заробітної платні. У 1906 р. на заводах Фукса і Клейнера створено об'єднаний профспілковий комітет. У липні 1906 р. тут відбувся страйк, організований місцевою соціал-демократичною організацією, що продовжувався більше місяця. Всі страйки мали переважно мирний характер.

У 1906-1907 рр. було заарештовано більшість членів місцевої організації РСДРП. У 1908 р. Кримський союз РСДРП направив до Великому Токмаку професійного революціонера П.М. Нікіфорова, який відновив роботу місцевої соціал-демократичної організації.

З початком Першої світової війни заводи, що належали німецьким підприємцям, було секвестровано і передано в розпорядження Південно-Західного фронту. 14 жовтня 1915 р. підприємства Фукса і Клейнера та акціонерного товариства «Тріумф» перейшли в розпорядження військового відомства. Випуск землеробських машин та знарядь повністю припиняється. На заводі Фукса розмістилася армійська автомобільна рота, що займалася ремонтом бронемашин, автотранспорту та кінних возів, а на заводі Клейнера - мотоциклетна рота з ремонту мотоциклів. Поряд з військовими на заводах працювали цивільні та військовополонені: угорці, австрійці, поляки, чехи. Для армійських потреб виготовляли тачанки, похідні кухні та камери для дезінфекції солдатського одягу.

Після перемоги Лютневої революції в містечку активізується суспільно-політичний рух: 3 березня 1917 р. відбулась багатолюдна демонстрація, а 5 березня почалися вибори до Ради робітничих і селянських депутатів Великому

Токмака. У виборах, окрім робітників, брали активну участь солдати та полонені, які працювали в майстернях з ремонту військової техніки. Головою Ради обрали більшовика М. Михайлова, але більшість у Раді депутатів міста отримали меншовики та есери. Паралельно з Радою діяла Великотокмацька волосна земська управа.

Протягом квітня 1917 р. на заводах містечка створюються профспілки. Влітку 1917 р. утворилась Великотокмацька організація української партії соціалістів-революціонерів.

Після втрати влади Тимчасовим урядом, в листопаді влада у Великому Токмаку перейшла до Рад солдатських, робітничих, селянських депутатів, проте, у складі Рад знову переважали меншовики та есери. Однак, з грудня 1917 р. починається процес поступового переходу Рад на більшовицькі позиції. Створюють озброєні загони та встановлюють диктатуру анархо-комуністичні організації.

У січні 1918 р. у Великому Токмаку проголошено Радянську владу та ліквідовано всі органи Тимчасового уряду. Було переобрано Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, наступного місяця обрали волосну Раду, яка запровадила на підприємствах робітничий контроль, 8-годинний робочий день. Націоналізовано великі крамниці, для підтримання революційного порядку організовано загін міліції.

19 квітня 1918 р. до Великого Токмака входять німецькі війська. Окупаційний режим виснажував господарство, обмежував економічні та політичні свободи. Окупанти вивозили вугілля, залізо, продовольство та інше. Це привело до масових селянських виступів та створення підпілля і поширення партизанського руху. В бойових діях проти окупантів відзначився Перший Великотокмацький партизанський загін. У вересні 1918 р. у місті було організовано замах на життя начальника гетьманської варти.

Восени 1918 р. містечко захопили махновці. Н. Махно заборонив грабунки: тачанки та коней конфісковували лише у заможних колоністів та підприємців. У квітні-травні 1919 р., під час боїв 3-ї бригади Н. Махна з

денікінцями, у Великому Токмаку знаходився штаб Маріупольської дільниці 3-ї бригади.

У лютому 1919 р. розпочала наступ Червона армія. 18 лютого полки 3-ї бригади Н. Махна підійшли до Великого Токмака. Протягом двох тижнів Великий Токмак кілька разів переходив з рук у руки.

16 березня 1919 р. було створено тимчасовий волосний ревком на чолі з М. Бабенком, а невдовзі відновила діяльність і партійна організація. На перших її зборах 20 березня обрано більшовицький комітет. 6 квітня обрано новий склад Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 11 квітня виконком Ради прийняв справи від ревкому.

У жовтні 1919 року частини 2-го Азовського корпусу махновців на чолі з комкором Т. Вдовиченко захопили місто. Вони вивезли 95 тис. пудів пшениці, один автомобіль, спорядження. 12 жовтня у Великий Токмак прибув зі своїм штабом Н. Махно. Штаб бригади розміщувався в будинку, де сьогодні знаходиться районне відділення СБУ.

Проте, 18 червня 1920 р. Великий Токмак захопили білогвардійці. У липні-серпні 1920 р. в районі Великого Токмака точилися кровопролитні бої.

У боротьбі з білогвардійцями загинуло багато партизан. Восени 1920 р. білогвардійцями було розстріляно бійців партизанської групи. На центральному кладовищі, де були поховані партизани, згодом встановлено пам'ятник.

Зважаючи на тяжке становище на Південному фронті, 27 вересня 1920 р. більшовики були змушені укласти військовий союз з махновцями проти Врангеля.

Загалом, до остаточного встановлення Радянської влади, у Великому Токмаку протягом 1917 – 1920 рр. влада змінювалася сім разів.

28 січня 1920 р. Всеукраїнським включив Бердянський та Мелітопольський повіти до складу Катеринославської губернії, 8 липня 1920 р. повіти увійшли до Олександрівської губернії. 23 березня 1921 р. губернію перейменували на Запорізьку, а містечко стало центром

Великотокмацького повіту. Відповідно до постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. утворено Великотокмацький район Мелітопольської округи із центром у Великому Токмаку, який став селищем міського типу.

У цей час швидкими темпами розвивається промисловість та збільшується обсяг виробництва. У місті діяло 32 підприємства, електростанція, 5 млинів, 3 олійниці, 6 кустарно-промислових кооперативних товариств, 46 промислів та 170 торгівельних закладів. На промислових підприємствах міста працювало 1650 робітників.

Після громадянської війни заводи Фукса і Клейнера були перейменовані у виробничі товариства «Кіранон» та «Тріумф». У 1922 р. на базі чотирьох приватних заводів створили перший державний завод сільськогосподарських машин і знарядь. Завод, що увійшов до складу всесоюзного об'єднання важкого машинобудування, одержав назву «Червоний прогрес». Завод починає випуск сівалок, букерів, косарок і віялок. Перші триколісні трактори «Запорожець» з нафтовим двигуном потужністю 12 к.с. були виготовлені у 1923 р. У серпні того ж року вони вже демонструвалися на сільськогосподарській виставці в Москві, а згодом, восени 1923 р., разом із зразками нафтових двигунів потужністю 12 та 18 к.с. – на Тегеранській виставці. Трактор, що виготовлявся заводом до 1927 р., було відзначено дипломами обох виставок. Загалом, було виготовлено близько 800 таких тракторів.

У 1925 р. на підприємстві виготовили 282 трактори, понад 10 тис. букерів, 1465 двигунів. Продукція заводу була відома не тільки в Радянському Союзі, а й за кордоном. Протягом 1925 р. до Ірану було експортовано 1 тис. віялок, до Туреччини – 3 тис. букерів⁹. З 1927 р. підприємство спеціалізується на випуску двигунів внутрішнього згорання. У 1927 – 1930 рр. завод випускав чотиритактні карбюраторні двигуни одно- та двоциліндрові марки «Прогрес» потужністю 5 та 10 кінських сил. У 1930-і рр. завод випускає

⁹Дмітрієв Г.Ф., Пальоха В.Л., Страшніков С.І. Токмак. – с. 650.

75% нафтових двигунів малої потужності в СРСР. У липні 1935 р. заводу присвоєне ім'я С. Кірова.

У цей час на базі промислового виробництва заводу «Червоний Прогрес» створюється оборонний торпедний завод № 175 ім. С. Кірова Наркомсудпрому. Відбувається технічна реконструкція виробництва з метою його пристосування для одночасного випуску двигунів та виготовлення самохідних морських мін для потреб військового флоту.

На заводі розпочав свою трудову діяльність майбутній винахідник поршневих, турбореактивних і турбогвинтових авіаційних двигунів для літаків, генеральний конструктор КБ «Прогрес», академік АН України, Герой Соціалістичної Праці О.Г. Івченко.

У 1927 р. поновлює випуск продукції колишній завод Франца та Шредера. У 1930 р. підприємство, на якому працювало близько 250-ти робітників, одержало назву обозний завод.

Водночас з промисловим розвитком зростала кількість населення. За шість передвоєнних років воно збільшилося з 8,1 тис. до 29,7 тис. чоловік. У 1938 р. Великий Токмак віднесено до категорії міст районного підпорядкування. У місті з'являються нові квартали та вулиці. Для робітників заводу ім. Кірова будується 20 чотириповерхових житлових будинків, працює 8 клубів, 2 кінотеатри, 13 загальноосвітніх шкіл, електростанція, пошта, багато магазинів. Механічний технікум, Школа медичних сестер і Школа колгоспних бухгалтерів готували різнопрофільних фахівців.

З перших днів війни, 24 червня 1941 р., на фронт пішло 500 добровольців-токмачан, серед яких було 250 працівників заводу ім. Кірова. З добровольців була сформована Токмацька рота, що брала участь в обороні Севастополя.

В ніч з 17 на 18 серпня 1941 р. відбулося бомбардування міста, жертвами якого стали переважно мирні жителі. У цей же день пошкоджений Дніпрогес припинив виробництво електроенергії. Завод перейшов на забезпечення

електроенергією від власної резервної силової станції. Облвиконком видає розпорядження про евакуацію підприємства. З 21 серпня по 16 вересня обладнання заводу евакуюється до Махачкалі, а згодом, коли у серпні 1942 р. місто опинилися в прифронтовій смузі – до Алма-Ати та Петропавловська у Казахстані. Загалом, було відправлено 947 вагонів з обладнанням, робітниками, інженерно-технічним персоналом та їх сім'ями. В тил було також вивезено обладнання промислових артилей, 10 тис. тонн хліба, тисячу голів худоби, багато сільськогосподарської техніки.

Вранці 7 жовтня Великий Токмак захопили німецькі війська. Створюються гестапо, служба безпеки – СД, поліція, міська управа. У період німецької окупації, що тривала з 5 жовтня 1941 по 20 вересня 1943 р., у місті діяв партизанський загін під керівництвом командира В. Акулова та комісара І. Щави, підпільна партизанська група, організована Г. Буркутом, В. Веретенниковим і В. Федюшиним. У березні-квітні 1943 р. почалися масові арешти, під час яких загинули І. Щава та В. Акулов.

18 вересня 1943 р. частини 2-ї гвардійської армії генерала Г.Захарова почали визволення Токмацького району. Щоб затримати наступ, німці спорудили вздовж річки Молочної та Пришибських висот укріплений рубіж оборони – лінію «Вотан», на який відступили у середині вересня. Під Великим Токмаком почалися запеклі бої. Німці бомбардували місто та наступаючі частини Червоної Армії. Особливо жорстоко – 23 вересня, коли 130 бомбардувальників кількома заходами бомбили місто.

Внаслідок бомбардувань та бойових дій у місті було зруйновано 1574 будинки. Завод ім. Кірова лежав у руїнах. Лише завдяки стрімкому наступу військ випадково вцілило кілька напівзруйнованих другорядних цехів. Загальна сума збитків становила 95 млн. карбованців¹⁰.

Вранці 19 вересня 1943 р. 13-а, 14-а, 15-а механізовані і 36-а танкова бригади 4-го гвардійського механізованого корпусу генерала Т. Танасчишина прорвались з боєм до східної околиці Великого Токмака. 20 вересня частини

¹⁰Ахрамеев В.Н. Рекоюжизни. Книга 2. – гл. XXXI.

3-ї гвардійської та 151-ї стрілецьких дивізій, 4-го гвардійського мехкорпусу та 4-го гвардійського кавкорпусу визволили місто.

У битві за Великий Токмак загинуло близько 500 радянських воїнів. Чотирьом з них посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу: командирові артилерійського полку майорові Є. Гришунову, гвардії лейтенанту М. Москаленку, гвардії капітану І. Нестеренку, уродженцю Грузії ст. сержанту Л. Аваліані. За бойові подвиги десятки робітників заводу ім. Кірова нагороджено урядовими нагородами. Серед них: П. Матюх та О. Кот стали Героями Радянського Союзу, К. Очкуров нагороджений орденами Слави III та II ступенів.

Після війни на могилах загиблих воїнів і партизанів мешканцями міста встановлено пам'ятники, на вулиці Революційній споруджено обеліск. У 1949 р. здійснено перепоховання 93 радянських воїнів з 11 братських могил до однієї – в центрі міста. На братській могилі було встановлено пам'ятник Леніну.

Після визволення міста почалася відбудова міста і передусім – заводу ім. Кірова, куди невдовзі повернулася з евакуації значна частина працівників. Вже у 1944 р. було відбудовано механічний та інструментальний цехи, частково ливарний і механоскладальний. Підприємство почало випуск продукції для фронту. Тривалий час перебуваючи у прифронтовій смузі, завод почав виконувати численні замовлення для потреб діючої армії, а також виготовлення запасних частин для сільськогосподарської техніки: гільзи циліндрів для тракторних двигунів, поршневі кільця та інші деталі для ремонту сільськогосподарської техніки, а також вироби для власних потреб. Повністю завод було відбудовано у 1948 р. Основною продукцією підприємства стали дизельні двигуни та дизель-генератори. За обсягом виготовленої продукції воно перевищило довоєнні показники. 28 лютого 1944 р. на базі заводу було організовано ремісниче училище № 10.

У 1944 р. в місті здано в експлуатацію перші 2,8 тис. м² житла, розпочато спорудження залізничного мосту через річку Токмачку¹¹. Було відроджено промислові та господарчі підприємства міста. Великотокмацька МТС у 1949 р. обслуговувала 25 колгоспів району. У 1956 р. стала до ладу швейна фабрика, у 1958 р. – хлібозавод. На базі невеликих промислових артілей виросли заводи продтоварів та металогосптоварів.

У повоєнні роки невпинно зростала потужність заводу ім. Кірова. У 1959 р. сюди перевезено обладнання з Мелітопольського дизелебудівного заводу. Підприємство почало спеціалізуватися на виробництві дизелів потужністю 150 кінських сил для нафтодобувної і лісової промисловості, зв'язку, сільського господарства, морського та річкового флоту. За роки семирічки виробництво продукції зросло удвічі. Місцеві конструктори вперше в країні створили двигуни, що працювали на природному газі, і вибухобезпечні двигуни для сільського господарства та вугільної промисловості.

Одночасно проходило відродження соціальної сфери. До 1950 р. у місті відновили роботу поліклініка, лікарня, тубдиспансер, де працювало 38 лікарів та 129 медпрацівників. У трьох середніх, п'яти семирічних, трьох початкових школах навчалось 4759 учнів та працювало 213 вчителів. Культурно-просвітницьку роботу вели районний будинок культури, 7 клубів та 7 бібліотек.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. місто Великий Токмак було віднесено до категорії міст обласного підпорядкування та отримало свою початкову назву – Токмак. У 1962 р. Токмацька міська рада одержала у своє підпорядкування м. Молочанськ. За участю депутатів Ради розроблено план забудови міста.

Важливе значення для промислового розвитку міста мало спорудження першого в Україні ковальсько-штампувального заводу. Будівництво підприємства розпочалося 18 червня 1960 р. Завод розташовувався у південно-західній частині міста на площі 38,7 га. У виробничому процесі

¹¹Дмітрів Г.Ф., Пальоха В.Л., Страшніков С.І. Токмак. – с.654.

застосовувалися найновіші технології: метал розігрівався високочастотним струмом. Завод виготовляв велику кількість поковок для автомобільних, тракторних, дизелебудівних та інших заводів.

У 1964 р. на базі декількох промартілей створюється завод металогосптоварів.

У 1966-1975 рр. проводиться реконструкція заводу ім. Кірова. Впровадження нового обладнання сприяло підвищенню потужності дизелів до 180 кінських сил. У 1968 р. завдяки ініціативі директора В. Ахрамєєва завод отримав велике замовлення оборонного значення. Завод виготовляв дизельні двигуни УТД-20 потужністю 300 кінських сил, призначені для оснащення бойової машини піхоти. Завдяки військовим замовленням завод перетворився на промисловий гігант із розвиненою соціальною інфраструктурою. У 1976 р. завод ім. Кірова було реорганізовано у виробниче об'єднання «Південдизельмаш», що складалося з трьох заводів. Головне підприємство - дизелебудівний завод ім. Кірова займав площу 52,5 га. У 1975 р. кількість працівників досягла 8140¹².

Загалом, на початок 1970-х рр. у місті існувало 17 промислових підприємств, на яких працювало понад 18 тисяч чоловік. Для забезпечення працівників житлом здійснювалося масштабне житлове будівництво: по вул. Шевченка, частково у 4 мікрорайоні, почали забудовуватися 2-й та 19-й мікрорайони. Індивідуальне будівництво велося у різних районах міста, в основному за рахунок ущільнення існуючої забудови. Площа зелених насаджень загального користування складала 20,3 га. Загальна довжина вуличної мережі – 139 км¹³.

В рамках розпочатої антирелігійної кампанії, у 1961 р. в місті закривають Свято-Вознесенську церкву, у 1962 р. – Свято-Сергіївську. Приміщення культових споруд пристосовують під клуби.

¹²Генеральный план г. Токмак Запорожской области. Пояснительная записка. – К.: УГИПГ «Гипроград», 1976. – с. 23.

¹³Генеральный план г. Токмак Запорожской области. – с. 19-20.

Поряд з цим створюються нові культурні та спортивні заклади: 22 квітня 1970 р. урочисто відкрили Палац спорту, 23 липня 1978 р. – міський Палац культури. 3 жовтня 1967 р. відкривається музей трудової та бойової слави заводу ім. С. Кірова. У грудні 1967 р. на громадських засадах, на базі станції юних натуралістів створюється історико-краєзнавчий музей. Згодом, 11 травня 1978 р. міськвиконком приймає рішення «Про організацію міського краєзнавчого музею».

Останні десятиріччя позначилися різким спадом промислового виробництва через втрату ринків збуту продукції. Внаслідок цього відбувається скорочення чисельності працівників на підприємствах та їх банкрутством, зокрема: ЗАТ "Завод «Прогрес», БУ-5 «Токмакбуд», БУ «Міськбуд»¹⁴. Катастрофічні наслідки для міста мало закриття ВАТ «Південдизельмаш» - підприємства, що протягом кількох десятиліть забезпечувало економічний розвиток Токмака.

У 1998 р. ВАТ «Токмацький ковальсько-штампувальний завод», що також перебував на межі банкрутства, завдяки зусиллям нового керівництва (директора М. Ніколаєнка) та його колективу вдалося самостійно, без будь-яких інвестицій, у 2000 р. вивести підприємство з банкрутства. Підприємство поступово почало нарощувати обсяги та номенклатуру виробів. На 2002 р. розмір його статутного фонду становив 490727,75 тис. грн. Обсяг виробництва – 21594,6 тис. грн.¹⁵.

У місті функціонує Токмацький механічний технікум ЗНТУ, на базі якого створено консультаційно-навчальний центр Українського державного морського технічного університету у Миколаєві. У 1998 р. учбовий заклад став структурним підрозділом Запорізького національного технічного університету. Технікум – єдиний в місті спеціальний навчальний заклад, який випускає молодших спеціалістів.

¹⁴Стратегічний план розвитку міста Токмака Запорізької області до 2010 року. – с. 7.

¹⁵Стратегічний план розвитку міста Токмака. – с.12.

У 1994 р. заснований Токмацький коледж бізнесу, що одержав акредитацію інституту у квітні 2002 р. Південноукраїнський інститут бізнесу має в структурі два факультети: економічний та менеджменту.

У місті працює також 8 загальноосвітніх навчальних закладів, 2 позашкільних заклади освіти та 8 дошкільних закладів. Наприкінці 2003 р. кількість учнів шкіл міста становила 3867. У порівнянні з 2001 р. їх кількість зменшилася на 461 учня.

Протягом останніх років відновлюються культові споруди: Свято-Успенський собор (раніше кінотеатр), Свято-Сергіївська та Свято-Вознесенська церкви (раніше клуб), засновується Свято-Амбросіївський монастир.

Згідно з проведеним переписом в листопаді 2001 р. чисельність населення Токмака складала 36,2 тис. осіб, тобто скоротилась порівняно з попереднім переписом майже на 9 тис.¹⁶

Адміністративно місто поділено на 8 мікрорайонів: Короленка, Калінінський, Лівобережний, Ріжок, Залізничний, Ахрамєєвка, Ковальський, Центральний, на території яких створені органи самоврядування – ради мікрорайонів.

1.2 Археологічна спадщина міста

В археологічному відношенні м. Токмак залишається недослідженим. Цілеспрямовані роботи по обстеженню та виявленню в межах сучасного міста археологічних пам'яток до останнього часу, зокрема, курганів та давніх поселень вздовж течії річки Токмачка, не проводилися.

Єдиним свідченням про археологічні розкопки в м. Токмак є інформація про візит у 1892 р. відомого російського археолога, члена Імператорської Археологічної Комісії М.І. Веселовського для дослідження двох курганів, один з яких був розритий місцевими селянами у 1891 р. Отже, розкопки

¹⁶Стратегічний план розвитку міста Токмака. – с.6.

М.І. Веселовського можна назвати одними з перших охоронно-рятівних досліджень курганів.

Після цього був опублікований дуже стислий звіт про ці розкопки без будь-якої документації¹⁷. Цей звіт надавав лише поверхову інформацію про дослідженні в курганах поховання, що не в останню чергу було пов'язано з тим, що М.І. Веселовського більше цікавили скіфські царські кургани та кургани скіфської знаті, де могли знаходитися коштовні речі. В зруйнованому кургані М.І. Веселовський дослідив три поховання, два з яких, виходячи з опублікованої інформації, та з огляду на сучасні знання, відносилися до доби ранньої та середньої бронзи (ямна та катакомбна культури), а третє, в західній полі кургана важко визначити. Інший, вже на той час сильно розораний курган, висотою 1,5 аршин (близько 1,1 м), був споруджений за доби ранньої бронзи, над єдиним у кургані похованням ямної культури, яке було здійснене у скорченому положенні, головою на північний схід, у прямокутній ямі з уступами з залишками дерев'яного перекриття на них¹⁸.

Нажаль, у звіті про розкопки не міститься чіткої інформації про місце розташування розкопаних курганів у межах тогочасного міста.

Крім опису розкопок, М.І. Веселовський надав також іншу цікаву інформацію про рухомі археологічні об'єкти на території міста. Мова йде про так звані «кам'яні баби» доби середньовіччя, іншими словами, про монументальні половецькі жіночі та чоловічі скульптури XII-XIII ст. Дослідник відзначив, «много каменных баб, стоящих у ворот на углах улиц. Много пошло их на постройки, на фундаменты под дома и амбары»¹⁹. Він детально описав одяг, головні убори та зброю, зображені на скульптурах. Особливу увагу М.І. Веселовский приділив скульптурі воїна, яка знаходилася біля воріт готелю, на тодішній головній площі міста, яка була «куплена хозяином гостиницы у одного крестьянина, вместе с другими «бабами», помещенными в фундамент дома». Цікаво, що у першого власника скульптура

¹⁷Отчет Императорской археологической комиссии (ОАК) за 1892 год. СПб., 1894, с. 2-4.

¹⁸ОАК за 1892 год. – с. 2-3.

¹⁹ОАК за 1892 год. – с. 3.

була покладена під стіну будинку, а на спині скульптури він викарбував хрест з заглибиною, в яку наливав олію²⁰.

По суті, звіт про дослідження М.І. Веселовського містив першу й на довгі роки єдину інформацію про археологічні пам'ятки на території м. Токмака²¹.

Згідно досить детальної трьохверстової карти Російської Імперії 1863 р. (тобто, 80 років після заснування міста) місто було оточене значною кількістю курганів (т. 2, кн. 4, іл. 1.4), і є підстави вважати, що частина курганів була знищена в процесі будівництва та подальшої розбудови міста, що можна бачити для порівняння з картами Генерального Штабу Червоної Армії 1936-37 рр. та 40-х рр. (т. 2, кн. 4, іл. 1.8). Прикладом є вище приведені знищення селянами кургану у 1891 р., а також повторне використання половецьких кам'яних скульптур. Останні, як показують сучасні дослідження, у більшості випадків, встановлювалися на курганах, іноді, біля їх підніжжя, в центрі спеціальних площадок чи кам'яних вимосток, утворюючи святилища²². Викликає подив лише зазначена М.І. Веселовським значна кількість бачених ним «баб», адже під час сучасних розкопок половецькі святилища трапляються не так часто і лише ті, що були перекриті землею, і знаходилися в спеціальних ямах²³. Але, в принципі, це не повинно дивувати, оскільки м. Токмак та його околиці знаходяться на території, яка вважається одним з центрів половецького кочівництва (Приморський за Кудряшовим²⁴, або

²⁰ ОАК за 1892 год. – с. 3-4.

²¹ Останні розкопки, які можна пов'язати безпосередньо з територією міста, відбулися у 2011 р., коли експедиція Запорізького державного університету провів рятівні дослідження одного кургану, висотою 1 м, в зоні будівництва феросплавного заводу. В ньому були досліджені 13 поховань доби ранньої та середньої бронзи (ямна та катакомбна культура), а також по одному похованню сарматської доби та середньовіччя (половецьке) (Андрух, Тоцев, 2012).

²² Частину половецьких статуй можна побачити у подвір'ї Токмакського краєзнавчого музею.

²³ Темі половецьких святилищ присвячено багато наукової літератури (Швецов, 1979 и др.), але у даному випадку треба зазначити, що найближчим з такого типу половецьких святилищ було досліджене у 1980 році в одному з курганів, досліджених Запорізькою експедицією ІА НАН України десь в 5-8 км на північний захід від Токмака, біля с. Жовтневе, на правому березі р. Куркулак. Від святилища збереглися залишки кам'яної вимостки та частини розбитих скульптур.

²⁴ Кудряшев. В.К. Половецкая степь. М., 1948.

Лукоморський за Плетнєвою²⁵). Саме у безпосередній близькості до західного району міста (Ріжок), на високому правому березі р. Чингул, над с. Заможне, в Чингульському кургані було відкрите всесвітньо відоме поховання одного з останніх половецьких ханів²⁶, а також дещо південніше, вже на Молочні, біля с. Виноградного, поховання менш знатного половця²⁷, не згадуючи вже тут інші половецькі поховання.

Культурно-хронологічний огляд археологічних джерел Токмакського регіону

Щоб визначитися з культурно-хронологічним розвитком території Токмака на основі археологічних джерел велике значення мають дослідження пам'яток, які були проведені у першій половині 50-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. у безпосередній близькості до міста.

Токмак був заснований та забудовувався на обох берегах р. Токмачка, яка у кількох кілометрах від південно-західної околиці, відомої під назвою «Ріжок» зливається з р. Чингул, і звідси починається р. Молочна, відома з писемних джерел під тюркською назвою Сютень²⁸.

Вперше розвідкові роботи по виявленню та дослідженням археологічних пам'яток були проведені у передмісті та безпосередньо прилеглий до міста території у 1950 та 1951 рр. Молочанською експедицією тодішнього Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.Я. Рудинського та О.І. Тереножкіна,

²⁵ Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в древнерусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР, № 62, 1958, рис.12; Плетнева С.А. Половцы. М.: Наука, 1990, с. 69

²⁶ Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Половецький комплекс Чингульського кургану // *Археологія*, вип. 53, 1986. с. 14-36.; Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области // *Археологические открытия в 1985 году*. М.: Наука, 1987, с. 385-386.; Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Половецький хан з Чингульського кургану // *Золото степу. Археологія України* (відпов. ред. П. Толочко, В. Мурзін). Київ, Шлезвіг, 1991. с. 269-271.; Holod R., Rassamakin Yu., 2012. Imported and Native Remedies for a Wounded "Prince": Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000-1500*, Issue 4-5, 339-381.; Otroschenko V.V., Rassamakin Ju.Ja., 1991. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. // *Gold der Steppe Archäologie der Ukraine*. Herausgegeben von R. Rolle, M. Muller-Wille und K. Schietzel. Archäologisches Landesmuseum, Schleswig, pp. 269-271.; Woodfin W.T., Rassamakin Yu., Holod R., 2010. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littorial in the Early Thirteenth Century. *Costume from the Chungul Kurgan // Ars Orientalis* 38, pp. 155-186.

²⁷ Рассамакін Ю.Я., Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Труды по археологии, т. 3. Половецко-золотоордынское время (гл. редактор А.В. Евглевский). Донецк: ДонГУ, 2003, с. 207-230.

²⁸ Кудряшев. В.К. Половецкая степь. М., 1948.

а також Молочанським загonom Скіфської степової експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у 1952 р. під керівництвом К.Ф. Смирнова, у зв'язку з підготовкою будівництва Молочанського водосховища у 1951 р.²⁹ Остання експедиція працювала безпосередньо біля західного кордону міста, між хуторами Шевченко та Садове та біля с. Заможне на лівому березі р. Чингул, де були досліджені 7 курганів, які вперше показали широкий спектр різночасових культур від доби енеоліту до середньовіччя. Крім того, серед курганів, на підвищенні лівого берега річки, було виявлене та частково досліджене поселення доби пізньої бронзи³⁰.

Слід також зауважити, що до початку зазначених розкопок, в цьому ж районі на р. Чингул, у 1950 р., були досліджені запорізькими археологами В.Ф. Пешановим та С.М. Мезіним, але слабо документовані три зруйнованих кургани, в одному з яких було вперше відкрите поховання доби пізнього енеоліту з керамікою репінського типу, або за іншою термінологією, раннього періоду ямної культури³¹.

Повну картину для розуміння наявних та ще не виявлених археологічних об'єктів на території Токмака надали матеріали рятівних розкопок у середині 1980-х рр. майже 50 курганів вздовж високих правих берегів рік Куркулак біля с. Жовтневе, Чингул біля с. Заможне та Молочної біля сіл Виноградне та Чапаївка, які проводилися у зв'язку з будівництвом Північно-Рогачикської зрошувальної системи³². Завдяки яскравим та чисельним матеріалам різних періодів та наявності добре стратифікованих курганів, вдалося розробити, враховуючи результати згаданих розкопок, детальну культурно-хронологічну схему розвитку культур регіону, прилеглого з заходу до м. Токмака. Зокрема, були докладно вивчена доба середнього та пізнього енеоліту, представлена

²⁹ Тереножкін О.І., Кургани в долині р. Молочної // *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. VIII, 1960, с. 3-16.; Смирнов К.Ф., Кургани біля м. Великого Токмака (розкопки 1952 р.) // *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. VIII, 1960, с. 164-189.

³⁰ Смирнов К.Ф., указ. труд, с. 164-168.

³¹ Пешанов В.Ф. Результати археологічних робіт на р. Чингул в 1950 р. // *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. VI, 1956, с. 85-89.

³² Отрощенко В.В., Рассемакин Ю.Я., Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области // *Археологические открытия в 1985 году*. М.: Наука, 1987, с. 385-386.; Рассемакин Ю.Я., Исследования на реке Молочной // *Археологические открытия в 1982 году*. М.: Наука, 1983, с. 322.

культурами з різними поховальними традиціями, серед матеріальної культури яких можна бачити впливи з Північного Кавказу та трипільської культури³³. Пам'яткам доби енеоліту та ранньої бронзи була присвячена окрема дисертація³⁴. Пізніше були узагальнені джерела доби енеоліту³⁵. Проблеми вивчення періоду середньої бронзи (катакомбної культури) були висвітлені в окремих дослідженнях, і зокрема, особливу увагу було приділено унікальним похованням знаті інгульської катакомбної культури з модельованими по черепу глиняними «масками»³⁶.

На основі радіовуглецевого методу датування у різних лабораторіях вдалося також розробити абсолютну хронологію від доби енеоліту до середньої бронзи, яка добре узгоджується з відносною хронологією, встановленою на основі стратиграфічного співвідношення в курганах поховань різних культур. Так, доба середнього та пізнього енеоліту вкладається у межі 3900/3800 – 3500/3400 та 3500/3400 – 3100/3000 рр. до н.е. за каліброваною хронологією, доба ранньої бронзи (ямна культура) лежить в

³³ Рассамакін Ю.Я., Энеолитические погребения бассейна реки Молочной и их относительная хронология // *Хронология и культура доклассовых обществ. Тезисы докладов конференции*. М., 1986. с. 121-122.; Рассамакін Ю.Я., Энеолитические погребения бассейна реки Молочной // *Древнейшие скотоводы юга Украины* (ред. О.Г. Шапошникова). Киев: Наук. думка, 1987. с. 31-47.; Рассамакін Ю.Я. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна реки Молочной // *Новые памятники ямной культуры на юге Украины* (ред. О.Г. Шапошникова). Киев: Наук. думка, 1988. с. 14-27.; Рассамакін Ю.Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // *Археологія, № 1*, 1990, с. 64-74.; Рассамакін Ю.Я., Кубышев А.И., Об одной группе позднеэнеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов конференции*. Майданецкое-Тальное, 1990, с. 187-190.

³⁴ Рассамакін Ю.Я., *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Автореферат диссертации на соискание степени канд. истор. наук. К., 1992.

³⁵ Rassamakin Ju., 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.–Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung : Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern (Archäologie in Eurasien, Band 17).

³⁶ Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж., Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // *Духовная культура древних обществ на территории Украины* (отв. ред. В.Ф. Генинг). К.: Наук. думка, 1991. с. 59-84.; Пустовалов С.Ж., Рассамакін Ю.Я., О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье // *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов конференции*. Запорожье, 1990, с. 81-64.; Рассамакін Ю.Я. О некоторых проблемах изучения погребений эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье // *Проблемы охранных исследований памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов конференции*. Донецк, 1989, с. 82-84.; Рассамакін Ю.Я. О некоторых погребальных комплексах эпохи ранней и средней бронзы в Северо-Западном Приазовье // *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов конференции*. Луганск, 1990, с. 99-101.; Рассамакін Ю.Я. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье // *Катакомбные культуры Северного Причерноморья* (ред. О.Г. Шапошникова). К., 1991, с. 42-56.

межах 3100/3000 – 2500/2400 рр. до н.е., а катакомбна культура доби середньої бронзи – в межах 2400/2300 – 2000 рр. до н.е.³⁷.

Також були виявлені поховання культури багатопружкової кераміки та зрубною культури доби пізньої бронзи.

Цікаві, але нечисельні матеріали доби раннього заліза, представлені кіммерійським часом, а значно пізніші – сарматською добою. Були відкриті також і рідкісні поховання раннього середньовіччя доби переселення народів³⁸.

Особливістю регіону можна вважати майже повну відсутність поховань скіфського часу³⁹.

Серед поселень розвідки на початку 1990-х рр. показали наявність на багатьох мисовидних берегових виступах річок поселень доби пізньої бронзи, на кшталт згаданого вище Чингульського поселення, але у більшості випадків – сильно розораних. Крім того, між с. Виноградним та Чапаєвка, на правому березі р. Молочної, вдалося також знайти та дослідити стоянку дніпро-донецької культури доби неоліту⁴⁰.

Таким чином, завдяки дослідженням на даний час маємо достатньо добре розроблену культурно-хронологічну схему розвитку давнього степового населення верхів'їв басейну р. Молочної, з її притоками Чингулом та Токмачкою.

³⁷ Görzdorf J., Rassamakin Yu., Häusler A., 2004. ¹⁴C-Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine // *Radiocarbon and Archaeology: Fourth International Symposium, St Catherine's College, Oxford (9- 14th April, 2002)* (eds. T. Higham, C. Bronk and C. Owen). Oxford: Oxford University School of Archaeology, Monograph 62, pp. 127-134.; Рассамакін Ю.Я., Курган біля с. Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейну р. Молочної // *Матеріали та дослідження з археології Східної України 5* (головн. ред. С.М. Санжаров), Луганськ, 2006. с. 122-156.; Rassamakin Ju. J., 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten // *E. Sava, B. Govedarica und, B. Hänsel (Hrsg.). Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v.Chr.)*. Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Rahden/Westf.: Leidorf, S. 80-100.

³⁸ Орлов Р.С., Рассамакін Ю.Я., Новые памятники VI-VII вв. Из Приазовья // *Материалы I тыс. н.э. по археологии истории Украины и Венгрии* (отв. ред.О.М. Приходнюк). К.: Наук. думка, 1996. с. 102-116.

³⁹ Рассамакін Ю.Я. Скифские памятники верховьев реки Молочной // *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции*. Запорожье, 1989. с. 129-131.

⁴⁰ Котова Н.С., Рассамакін Ю.Я., Новое поселение азово-днепровской культуры в Приазовье // *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции*. Херсон, 1990. с. 39-40.

1.3 Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста

Токмак розташований в межах степової рівнини Причорноморської западини, в типчаково-ковильній підзоні степової зони. Місто займає частину Південноукраїнської чорноземної смуги, що створює сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Клімат – помірно-континентальний, характеризується чітко вираженою посушливістю. Місто розташоване у смузі недостатнього зволоження, що залежить не тільки від кількості опадів, що випали, але і від великого випарування. У межах території міста відсутня густа деревна рослинність, що також визначає його кліматичні умови. Рослинний та тваринний світ є типовим для степових районів.

У межах міста рельєф території рівнинний. Абсолютні відмітки складають від 40 до 77 м над рівнем моря. Місто розташовується на дні блюдцеподібної западини, у долині р. Молочної, а навколо міста височина. Токмацький район підрозділяється на два геоморфологічних підрайони: північно-східна частина входить до складу Приазовської височини, а південно-західна до складу Причорноморсько-Азовської низовини.

Більшість території придатна для будівництва: ухил рельєфу не перевищує 10%, залягання ґрунтових вод глибше 5 м, відсутні небезпечні фізико-геологічні процеси. Спостерігається незначна заболоченість територій, прилеглих до річкової долини (ґрунтові води залягають на глибині 3 м), ухил рельєфу – від 10 до 20%.

Місто розділяє навпіл річка Токмачка, що бере свій початок у заболочених балках вище с. Верхній Токмак. Позначка джерел річки 190 м, гирла – 35 м. Ширина річки в джерелі 1-2 м, нижче русло її розширюється до 4-10 м. Глибина 0,7-1,5 м. Річка дуже звивиста, завдяки чому ускладнюється витік води, утворюються плеса і заболочені ділянки. Умови стоку і живлення ріки визначаються, головним чином, кількістю атмосферних опадів, що випадають, характером рельєфу, складом поверхневих порід.

Порівняно невелика кількість атмосферних опадів, несприятливий розподіл їх протягом року, високі літні температури, часті суховії, що супроводжуються різким падінням відносної вологості, значна водопроникність ґрунтів, створюють винятково несприятливі умови для формування річкового стоку.

Підйом води при паводках у річці досягає 4 м, при чому наростання обріїв відбувається дуже швидко. Під час повені ріка сильно розливається і спричиняє великий збиток. Протягом останніх ста років було три сильні повені – у 1912, 1940 та 1985 роках. У повінь 1940 р. були знесені водою мости через річку, зруйновано багато житлових будинків та господарських будівель.

Для міського водопостачання використовуються три водоносних горизонти: в основному, палеоценів, частково – бучакський і крейдовий. Глибина залягання бучакського горизонту в межах району від 10 до 100 м; палеоценового - 86-106 м.

На території Токмака наявні поклади рудних та нерудних корисних копалин. Центральна та східна частина міста розташована в межах контуру Великотокмацького родовища марганцевих руд, розвіданого в 1952 - 1957 рр. Руду можна видобувати відкритим способом на площі 40 км. У межах міської території рудні поклади являють собою шароподібне тіло середньою потужністю 1,5 м, що залягає на глибині 65 - 110 м. Родовище простягається від ріки Конки біля с. Веселянки на півночі до с. Ново-Василівки на півдні, проходить в основному по території Токмацького району. Тут виявлені переважно карбонатні руди з високим вмістом марганцю. Руди Великотокмацького родовища своєю якістю перевершують руди Нікопольського та Чіатурського родовищ. Залягають вони на глибині від 60 м до 130 м шарами потужністю до 25 м.

Для потреб керамічної і будівельної промисловості використовують великі запаси мінеральної сировини – лесу, лесовидних суглинків, алювіальних і червоно-бурих глин, що залягають у нижніх прошарках

четвертинної товщі. На південній околиці міста, на відстані 2 км від залізничної станції є родовища суглинків та глин. Великотокмацьке родовище пісків розташоване за 7 км від східної частини залізничної станції, на лівому березі річки Токмачки. Суглинки, запаси яких оцінюються у 2064 м³, не експлуатуються.

Розділ 2. Аналіз існуючої архітектурно-містобудівної ситуації міста

2.1 Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови міста Токмака

Поселення виникло на перетині торгових шляхів, в річковій заплаві і доходило безпосередньо до узвиштя, що обмежувало долину (край тераси проходить вздовж вул. Радянської). Головний торговий тракт – Муравський шлях проходив, вірогідно, по плато, вздовж заплави правого берега річки Токмачки, вздовж лівого берега – Ізюмський шлях. По Муравському шляху до Криму часто проходили купці та посли російських царів⁴¹.

Первісним ядром, від якого бере свій початок місто, була центральна площа, на якій згодом будуються торгові ряди, шинки, заїжджі двори і готель, власниками яких були місцеві купці. Розвиток та формування розпланувально-просторової структури території міста відбувалися уздовж торгового шляху (сучасна вулиця Володарського) який перетинав місто зі сходу на захід, і був продовженням тракту на території міста. У цей період Токмак за своїм виглядом більше нагадував звичайне село. Тут переважали хатини із саману або сплетені з лози та обмазані глиною. Вулиці були курні, практично без зелені.

У 1796 р. на центральній площі будується Свято-Успенський собор, який став головною архітектурною домінантою міста. Саме на правому березі, навколо собору почав формуватися торговельний і культурний центр міста. Собор тричі відбудовувався. У 1796-1798 рр. була збудована дерев'яна церква на честь собору Пресвятої Богородиці, згодом, 15 серпня 1808 р. на її місці

⁴¹ Саенко В.Н. К вопросу о времени основания Токмака
[/http://tokmak.pp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=209&Itemid=5](http://tokmak.pp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=209&Itemid=5)

було освячено новий кам'яний храм з дерев'яним куполом на честь Успіння Божої Матері. Храм, який не вирізнявся міцністю, згодом був знесений. У 1869 р. на кошти парафіян будується новий кам'яний храм, освячений у листопаді 1875 р. У 1877 р. на кошти харківського купця М. Серікова поруч побудовано кам'яну дзвіницю.

Розвиток промислового виробництва у другій половині XIX ст. започаткував новий містобудівний етап. У 1882 – 1885 рр., на південь від центру міста, починається зведення перших корпусів заводу. Робітники заводів та фабрик будували свої будинки на протилежному, лівому, березі річки. Поруч, на кошти підприємців та прихожан цього району побудована Троїцька церква (зруйнована у радянський період, на її місці було побудовано хлібозавод. Залишився лише будинок священика, в якому розміщувалася охорона).

На території заводів підприємці Фукс і Клейнер побудували свої будинки та контори. До нашого часу зберігся одноповерховий будинок Фукса. У ньому розміщувалася телефонна станція заводу ім. Кірова. Будинок Клейнера був двоповерховим, на першому розміщувалася контора, другий був житловий (музей заводу ім. Кірова). Поруч, біля річки стояв будинок пристава поліції Антонова з парком, басейном та фонтаном (сучасний дитячий садок «Струмочок»).

У центральному парку з невеликим дендрарієм знаходився літній театр, створеними молодшим з братів Абрамянців (територія сучасної міської лікарні по вул. Революційній). У дендрарії вирощувалися рідкісні екзотичні рослини, привезені з Криму, Кавказу та інших південних країн.

Наприкінці XIX ст. швидкими темпами починає забудовуватися центр міста. Саме у цей час дворяни Горобцови побудували двоповерховий будинок (будівля краєзнавчого музею). Згодом, у 1900 р., вони створили в ньому дитячий притулок для дітей-сиріт.

На північ від будинку Горобцових купці Зак, Лан та Коган побудували торговий ряд з крамницями, що простягнулися до дому купця Бондаренка

(будівля СБУ по вул. Революційній (Нотаріальній), 41), поруч розташовувалися його крамниці с великими підвалами-складами (сьогодні тут розміщується управління МВС). Старший з братів Абрамянців збудував будинок (сучасне заводоуправління заводу ім. Кірова), в якому був готель «Бристоль» з рестораном. Середній брат – будинки на розі сучасних вулиць Шевченка і Карла Лібкнехта. В них розміщувалися пекарня, де випікали хлібобулочні вироби, торти, інші кондитерські вироби, господарчий двір і житлові приміщення для робітників.

На розі вулиць Нотаріальної та Поштової (де згодом розташовувалося заводоуправління) був заїжджий двір з шинком і невеликим готелем, що належав купцю першої гільдії Заку. У місті діяв торговий дім братів Шальманів, банк заводчика та банкіра Бергера (будівлі по вулиці Леніна, 1-5).

На північ від Успенського собору купцями і заводчиками Коганом, Пеккером, Блохом, Загореліним, Гохманом побудовано торговий ряд, який разом із собором створювали чудовий міський ансамбль.

У 30-і рр. ХХ ст. у центральній частині міста (вул. Леніна, Революційна, Шевченка) з'являється перша багатоповерхова забудова: для робітників заводу ім. Кірова будуються 3-5-и поверхові будинки, будинок культури (вул. Революційна), виконані в стилі конструктивізму.

У 70-ті роки ХХ ст. було проведено реконструкцію центральної площі міста, під час якої було знищено частину цінної історичної забудови міста – комплекс торгових рядів, розташованих уздовж сучасної вул. Карла Лібкнехта. На їх місці встановлено пам'ятник Леніну, який існує до сьогодні.

2.2 Аналіз існуючої планувальної структури міста

Первісна міська розпланувальна структура, що сформувалася на початку ХІХ ст., в цілому збереглася незмінною до сьогодні. Село Великий Токмак існувало в межах сучасних вулиць Гоголя, Радянської, Мостової, Привільної та була обмежена річкою з півдня.

Головними містобудівними вісями Токмака є вул. Володарського, яка перетинає місто зі сходу на захід та вул. Революційна – основна містобудівна вісь історичного центру міста.

Сьогодні для забудови історичного центру міста характерні порівняно невисока концентрація об'єктів культурної спадщини, цінної та фонові історичної забудови, а також наявність ділянок з малоцінною та дисонуючою забудовою, на яких можливе вибіркоче нове будівництво.

Більшість будівель історичного центру складають одно-триповерхові будинки, що належать, в основному, до рядової фонові забудови житлового, адміністративного та громадського призначення.

Головними архітектурними домінантами історичного центру міста залишаються будівля Свято-Успенського собору та залишки млина Ваала на вул. Леніна.

Розділ 3. Комплексна історико-культурна оцінка території міста Токмак

Культурна спадщина м. Токмака репрезентована об'єктами різних типів, видів і категорій обліку. Серед об'єктів культурної спадщини 20 пам'яток історії місцевого значення та 7 щойно виявлених археологічних об'єктів культурної спадщини.

Під час досліджень нерухомої культурної спадщини міста, проведеної у складі даної роботи, було виявлено ще 8 об'єктів, які можуть пропонуватися для взяття на державний облік, а саме: Свято-Вознесенська церква (вул. Володарського, 68), комплекс споруд механічного технікуму (вул. Гоголя, 71/ вул. Червоноармійська, 2), будинок братів Шальманів (вул. Леніна, 1/ вул. Революційна, 27), будинок школи селища Ледекоп (вул. Леніна, 265), будинок управління залізничної станції (вул. Леніна, 55), адміністративний будинок (вул. Привокзальна, 31), будинок Горобцових (вул. Революційна, 29), будинок купця Бондаренка (вул. Революційна, 41).

Всі об'єкти, які належать до категорій щойно виявлених об'єктів культурної спадщини та об'єктів, які пропонуються до взяття на державний

облік, потребують виготовлення облікової документації та проходження відповідних експертних процедур для вирішення питання про занесення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Переліки (списки) всіх цих пам'яток та об'єктів наведені наприкінці цього тому.

Крім того в місті зафіксовано і нанесено на історико-архітектурний опорний план 17 об'єктів значної історичної забудови міста та близько 10 – фонові забудови.

3.1 Археологічна спадщина

В наш час, на території міста, можна спостерігати лише невелику кількість курганів. У 2005 р. до переліку щойно виявлених археологічних об'єктів, затвердженого наказом Управління культури Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 № 0-74-осн., було включено лише шість курганів, розташовані у різних районах міста. Загалом, на території міста на сьогодні зафіксовано дев'ять курганів. У більшості випадків кургани збереглися завдяки тому, що навколо них, і також на них, виникли та функціонували сучасні кладовища, які власне стали своєрідними охоронними зонами для них.

В одному випадку курганний насип було зруйновано під час будівництва приватного будинку по вул. 14 вересня (між будинками 121, 123, 125). Центральна частина насипу цього кургану була знищена, очевидно, разом з похованнями, які в ній знаходилися, але більш давні, в першу чергу, поховання доби енеоліту, ранньої та середньої бронзи, які знаходяться, як правило, в материковому ґрунті, повинні зберегтися. Кургани можуть включати перш за все поховання доби енеоліту та бронзи, а також значно пізніші, доби раннього заліза та середньовіччя, які, як правило, знаходяться в насипу.

Слід зауважити, що кургани знаходяться в різних районах міста, від його східної околиці до західної та південно-західної, на обох берегах річки Токмачки, займаючи перш за все край плато вздовж її течії. Скоріш за все,

збережені кургани були частинами невеликих курганних груп. Одна з них, зі збереженими трьома курганами, знаходиться на південно-західній околиці міста, по вул. Володарського, на кладовищі біля церкви Святого Сергія Радонежського.

3.2 Пам'ятки історії

Пам'ятки історії, що були взяті на державний облік відповідно до законодавства Української РСР, представлені братськими та індивідуальними похованнями радянських воїнів, партизанів та підпільників, загиблих у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, будівлями пов'язаними з важливими для міста історичними подіями, життям та діяльністю відомих осіб, пам'ятниками та пам'ятними знаками, спорудженими на честь історичних подій. А саме:

Братська могила борців за радянську владу (*Степова вул.*)

У східній частині центрального кладовища поховано дев'ять партизанів підпільної організації Великотокмацького району, розстріляних врангелівцями в жовтні 1920. Відомі прізвища восьми загиблих.

У 1978 р. останки партизанів перенесено в братську могилу, де встановлено металевий обеліск (6,4 х 6 х 0,4 м). Перед ним – гранітна меморіальна плита (0,7 х 0,49 м) з написом та прізвищами загиблих.

На сьогодні територія кладовища, на якому розташоване поховання, знаходиться поза адміністративною межею міста.

Братська могила підпільників і жертв фашизму (*у парку дизелебудівного заводу ім. Кірова*)

Поховано підпільників, членів їх сімей та жителів міста, яких було розстріляно фашистськими загарбниками за період тимчасової окупації міста 1941-1943. Відомі прізвища 49 загиблих. У жовтні 1943 р. останки похованих з різних місць перенесено у братську могилу, де у 1946 р. встановлено залізобетонну скульптуру воїна (висотою 1,9 м) на цегляному,

облицьованому гранітними плитами постаменті (висотою 1,4 м), на лицьовому боці якого – бетонна меморіальна дошка з написом (2,5 x 0,6 м).

Братська могила радянських воїнів (*Горького вул.*)

У південній частині Пушкінського цвинтаря поховано 30 льотчиків 7-го штурмового авіаційного корпусу, 3-го винищувального авіаційного корпусу 1-ї гвардійської штурмової авіадивізії 6-ї, 9-ї винищувальних гвардійських авіадивізій 8-ї повітряної армії Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників 20 вересня 1943. [70]

У 1971 на могилі встановлено вертикальну залізобетонну плиту (1,4 x 0,96 x 0,3 м) з прізвищами загиблих.

Братські могили радянських воїнів (*Леніна вул.*)

На Ладієвському цвинтарі в 22 могилах поховано 87 воїнів 3-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників 20 вересня 1943 р. Могили розміщені в два ряди – по 11 поховань в кожному. У 1971 р. встановлено два залізобетонні обеліски (1,4x0,96x0,3 м), на початку кожного ряду могил. Між обелісками – дві бетонні меморіальні плити (1,2x 0,7 м) з написом.

Братська могила радянських воїнів (*Привокзальна вул.*)

Поряд з залізничною станцією Великий Токмак поховано 7 воїнів 3-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників 20 вересня 1943 р. Відомі прізвища всіх загиблих.

У 1960 р. на могилі встановлено залізобетонний обеліск (0,97 x 0,87 x 0,28 м) з написом на лицьовому боці.

Братська могила радянських воїнів (*Революційна вул.*)

У сквері ім. Ленінського комсомолу поховано 94 воїни 3-ї гвардійської стрілецької дивізії 1-го гвардійського стрілецького корпусу, 151-ї стрілецької дивізії 13-го гвардійського стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії, 4-го гвардійського механізованого корпусу Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників 20 вересня 1943.

Відомі прізвища 49 воїнів. Серед похованих – Герой Радянського Союзу Гришунов Єгор Матвійович (1917-1943), майор, командир 865-го артилерійського полку, 302-ї стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії Південного фронту. Уродженець Смоленської області. В армії з 1938 р. За період наступальних боїв, під час прориву оборонної лінії ворога, полк під його командуванням знищив сім ворожих батарей, три самохідні гармати, підбив 15 танків. Під час відбиття однієї із танкових контратак 21 вересня 1943 р. Є. Гришунов загинув. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 1 листопада 1943 р. по смертю.

У 1948 р. на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна (висотою 2,5 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (висотою 1,6 м), на лицьовому боці якого залізобетонна меморіальна дошка (1x0,8 м) з написом. У 1969 р. перед скульптурою встановлено залізобетонну надмогильну плиту (1 x 2 м) з написом.

Братська могила радянських воїнів (*14 вересня вул.*)

Біля школи-інтернату поховано 220 воїнів 3-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1-го гвардійського стрілецького корпусу, 151-ї стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії, 4-го гвардійського механізованого корпусу, 4-го гвардійського кавалерійського корпусу Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників у вересні-жовтні 1943 та померли від ран у шпиталі №2146. Відомі прізвища усіх воїнів.

У 1949 р. на могилі встановлено залізобетонну скульптуру медсестри (висотою 2,6 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (висотою 3 м), на лицьовому боці якого бетонна меморіальна дошка (1,2 x 0,9 м) з написом. У 1968 з обох боків від скульптури встановлено 12 бетонних меморіальних плит (1,8x1 м) з прізвищами загиблих і написом.

Братська могила радянських воїнів (*Чехова вул., 11*)

На південно-східній околиці міста поховано 200 воїнів 3-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-го гвардійського стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії, 4-го механізованого корпусу Південного фронту, які загинули при визволенні міста 20 вересня 1943 р. Відомі прізвища 185 воїнів.

У 1949 р. останки похованих з різних місць перенесено в братську могилу, де встановлено залізобетонну скульптуру воїна (висота 2,4 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (висота 2,3 м). Перед постаментом – залізобетонна надмогильна плита (2 x 1 м) з написом.

У 1968 р. з обох боків від скульптури встановлено 11 залізобетонних меморіальних плит (1,7 x 1 м) з написом і прізвищами загиблих.

Братські могили радянських воїнів (*Володарського вул., 690*)

Поблизу школи № 11, у братській могилі поховано 11 воїнів 3-ї гвардійської стрілецької дивізії 1-го гвардійського стрілецького корпусу 151-ї стрілецької дивізії, 13-го гвардійського стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників у вересні-жовті і 1943 р. Відомі прізвища 18 воїнів.

У 1966 та 1972 р. останки похованих з різних місць перенесено в другу братську могилу та встановлено бетонну скульптуру воїна (висотою 2,6 м) на постаменті, на лицьовому боці якого плита з написом.

Братська могила радянських воїнів (Степова вул./Калініна вул., кладовище).

У братській могилі поховано 150 воїнів 4-го гвардійського механізованого корпусу Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників 19 вересня 1943. [75;93]

У 1977 р. на могилі встановлено металевий обеліск (1,7х0,4х0,4 м). У 1989 р. – скульптуру воїна на гранітному постаменті.

Торговий будинок «Товариство Я.А. Пеккер і сини» (будинок, де було обрано більшовицьку волосну раду робітничих, солдатських та селянських депутатів) Шевченка вул., 3.

Збудований у 1910 р. Триповерховий, цегляний, дах двосхилий під шифером.

Належав торговому товариству «Я.А. Пеккер і сини». Товариство займалося, головним чином, вивозом хліба на експорт. У Великому Токмаку збудовано ряд великих хлібних складів, тощо.

Після Лютневої революції тут містилася перша рада робітничих депутатів, яка була створена 5 березня 1917 р. під головуванням робітника Михайлова.

6 квітня 1919 р. в цьому будинку відбулися вибори до волосної ради. У виконком Ради, котрий налічував 13 чоловік, увійшло шість комуністів та сім співчуваючих. Головою виконкому було обрано більшовика Скориченка – робітника колишнього заводу Фукса.

У роки Другої світової війни західний фасад будівлі було зруйновано під час бомбардування. В 1956 р. будівлю відбудовано та пристосовано для розміщення швейної фабрики. На фасаді будинку у 1977 р на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (0,5 х 0,5 м) з написом.

**Будинок Заводу управління дизелебудівного заводу ім. Кірова
(заводу управління заводу Фукса) *Леніна вул., 1***

Розташоване біля центральної прохідної дизелебудівного заводу ім. Кірова. Збудоване у 80-х XIX ст. німецьким підприємцем Фуксом.

Двоповерхова цегляна будівля, дах двосхилий під шифером. Внутрішнє планування коридорне. У 1882 р. користуючись пільгами, які надавав царський уряд іноземним підприємцям, німець Фукс заснував завод землеробських машин та знарядь. У перші роки на заводі працювало понад 200 робітників, які випускали букери, сіялки, жатки. З початком першої світової війни заводи, що належали німцям були секвестровані і передані військовому відомству. У 1918 р. колишні заводи Фукса і Клейнера об'єднали в одне підприємство – 1-й державний завод сільськогосподарських машин і знарядь. На ньому розпочав свою трудову діяльність майбутній авіаконструктор О. Івченко. 7 листопада 1922 р. завод був перейменовано на «Червоний прогрес», у 1935 р йому присвоєно ім'я С. Кірова. У 1948 р. завод був повністю відбудований і став спеціалізуватися на випуску дизелів та дизель-генераторів. Завод був головним у виробничому об'єднанні «Південьдизельмаш».

На фасаді будинку закріплено три мармурові меморіальні дошки (0,9 x 0,4 м; 0,63 x 0,36 м; 0,64 x 0,3 м) з текстами.

**Будинок, де було створено міську комсомольську організацію
(*перехрестя вулиць Нансена та Лібкнехта*).**

Одноповерховий, цегляний, збудований наприкінці XIX ст. 8 грудня 1920 р. тут відбулися перші збори молоді Великого Токмака. Створено комсомольську організацію та обрано оргбюро. Активну участь у створенні організації приймав П. Саєнко, який прибув сюди у листопаді 1920 р. Його обрали першим секретарем.

У 1979 р. на фасаді будинку закріплено мармурову меморіальну дошку (0,4 x 0,33 м) з текстом (на сьогодні дошка відсутня).

Могила Матюха П.І. (Степова вул., кладовище)

Герой Радянського Союзу Матюх П.І. похований у центральній частині кладовища.

Матюх Павло Іванович (1911-1980) - заступник командира взводу 366-го стрілецького полку, 126-ї дивізії, 51-ї армії 4-го Українського фронту. Народився у м. Великий Токмак. В армії з 1941 р. Наприкінці жовтня 1943 р. старшина Матюх у боях на підступах до м. Мелітополя замінив пораненого командира взводу. Воїни увірвавшись на околицю міста, захопили цегельний завод, відбили контратаку ворога, знищили багато німців. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 1 листопада 1943. Помер 3 серпня 1980 р. На могилі встановлено гранітний обеліск (2 x 0,7 м) з написом та гранітну плиту (1,7 x 0,7 м).

Могила радянських воїнів (Горького вул.)

На центральній алеї Пушкінського кладовища, в 14 індивідуальних могилах поховано воїнів 151-ї стрілецької дивізії 13-го гвардійського стрілецького корпусу 2-ї гвардійської армії Південного фронту, які загинули при визволенні міста від фашистських загарбників 20 вересня 1943 р. Відомі прізвища восьми воїнів. У 1971 р. на могилі встановлено дев'ять обелісків (висотою 1,34 м), п'ять тумб (0,55x0,72x0,24 м) та залізобетонну меморіальну плиту (1,2 x 0,6 м) з написом і прізвищами загиблих.

Пам'ятник на честь 100-річчя дизелебудівного заводу ім. Кірова (Революційна вул., 1)

Встановлений у 1984 р. біля заводууправління. Пам'ятник виконано у вигляді з'єднаних пілонів, облицьованих листовим титаном (висотою 15,2; 13,2 м). У нижній частині правого пілону встановлено макет трактора «Запорожець» випуску 1923 р., на лівому – макет дизельного двигуна К-366.

Пам'ятник на честь танкістів, які визволяли м. Токмак у вересні 1943 р. (Революційна вул., 57).

19 вересня 1943 р. воїни 4-го гвардійського механізованого корпусу визволили місто від німецько-фашистських загарбників.

У 1975 р. на честь воїнів-танкістів відкрито пам'ятник – танк Т-34 № 205 на залізобетонному постаменті (висота 2,5 м), на лицьовому боці якого меморіальний текст.

У 2000-х рр. праворуч від пам'ятника встановлено скульптурну групу, ліворуч – каплицю.

Пам'ятник на честь заснування Великотокмацької МТС (Степова вул., 4)

Встановлено у 1967 р. біля ремонтно-транспортного підприємства.

У 1931 р. було організовано Великотокмацьку МТС для обслуговування колгоспів району, вона була оснащена тракторами «ХТЗ», «ЧТЗ», «Універсал».

У 1930-ті роки тут працювали передові трактористки Г. Тьор, Є. Журко. В роки другої світової війни МТС зруйнована. 20 жовтня 1943 р. – відновила свою роботу. У 1967 р. станцію реорганізовано у «Сільгосптехніку». У цьому ж році на честь засновників МТС встановлено пам'ятник: трактор «Універсал» на гранітному постаменті висотою 3,8 м. Ця машина відпрацювала 18 років на полях колгоспу ім. Шевченка. На постаменті закріплено металеву меморіальну дошку (0,68 x 0,48 м) з текстом.

У 2000-х рр. пам'ятник було перенесено та встановлено на новому постаменті (залізобетонні плити) на перетині вул. Степової та Інтернаціональної, навпроти будівлі «Сільгосптехніки».

3.3 Об'єкти історичної забудови

Об'єкти, що належать до історичної забудови міста, представлені культовими спорудами, житловими та адміністративними будинками, виробничими спорудами, а саме:

Вознесенська церква (*Володарського вул., 68*)

Збудована у 1884 р. Однокупольна, хрещата у плані. Стіни храму прорізані арочними віконними отворами, які завершуються геометричним фризом. У 1930-ті роки частково зруйнована. Відбудована у 1993 р. Діюча.

Сергієвська церква (*Володарського вул., 688*)

Розташована на західній околиці Токмака, біля восьмирічної школи №11. Збудована у 1893 р. Освячена в ім'я Сергія Родонезького. Однокупольна, хрещата у плані, дах під залізною покрівлею. Відреставрована у 90-х роках ХХ ст. Діюча.

Будинок відділення Азово-Донського міжнародного комерційного банку (*Леніна вул., 7*)

Двоповерхова цегляна будівля, зведена наприкінці ХІХ ст. Азово-Донський міжнародний комерційний банк був заснований у другій половині ХІХ ст. Мав 23 філії на Україні. Як і інші комерційні банки, був тісно пов'язаний з провідними галузями промисловості, що розвивалася в країні. Відділення Азово-Донського комерційного банку, що знаходилося у Великому Токмаку проводило лихварсько-банківські операції з представниками місцевої буржуазії і власниками заводів Фуксом, Клейнером, Вергером і Загореліком, Вільямсом, Нейфельдлм та іншими підприємцями; купцями: Блохіновим, Гончаровим, Пеккером, Шальманом, Костянтиновими та іншими представниками торговельних підприємств. Сьогодні тут розміщується відділення Національного банку України.

Млин Ваала (*Леніна вул., 26*)

Збудований наприкінці 19 ст. німецьким підприємцем Ваалом. Триповерховий, цегляний, дах двосхилий. Млин було оснащено сучасним на той час обладнанням. Вироблялося кілька сортів борошна (до 50 тис. пудів).

Працювало до 12 робітників. У роки Другої світової війни був частково зруйнований. На сьогодні залишилися зовнішні стіни споруди.

Торговий будинок братів Шальманів (*Революційна вул., 27*)

Збудований у 80-ті роки XIX ст. купцем Я. Шальманом. Будинок двоповерховий, цегляний, покритий залізним дахом. На першому поверсі розміщувалися крамниці, на другому – житло. Зараз тут працює відділення «Приватбанку».

Будинок купця Блохінова (*Революційна вул., 33*)

Побудований наприкінці XIX ст. Одноповерховий, цегляний, дах під шифером. Належав купцю Блохінову.

У другій половині XIX ст. у Великому Токмаку стрімко розвивалася торгівля. Місцеві купці будували хлібні та соляні склади, крамниці, винні погребі. Річний торгівельний оборот перевищував 900 тис. крб. сріблом. Два рази на рік у Великому Токмаку проводилися ярмарки. Купці прибували з різних міст Росії (Москви, Курська), та із України (Бердянська, Феодосії, Одеси).

Зберігся фасад будинку. В середині перебудований, розміщується міське управління Токмацького відділу внутрішніх справ.

Будинок Управління залізничної станції (*Революційна вул., 55*)

Збудований у 1910 р. Двоповерховий, цегляний, дах двосхилий під шифером. Тут містилося управління залізничної станції Великий Токмак.

Токмак був приєднаний до залізничної лінії Харків-Севастополь (через Пришиб). Завдяки будівництву залізничної колії Великий Токмак 2 – Федорівка з'явилася станція Великий Токмак. Зараз у будівлі розміщується стоматологічна поліклініка.

Розділ 4. Проектно-регулятивний

Відповідно до ст. 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, їх комплексів (ансамблів), історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій навколо них мають встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються науково-проектною документацією на основі історико-архітектурного опорного плану та затверджуються відповідним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Межі історичного ареалу міста Токмак, зони охорони пам'яток культурної спадщини, зони регулювання забудови, зони охорони археологічного культурного шару та зони охоронюваного ландшафту визначені на підставі натурних досліджень, з урахуванням результатів проведеної інвентаризації пам'яток та об'єктів культурної спадщини, а також аналізу наявних літературних, картографічних та іконографічних джерел. Охоронне зонування території міста встановлено відповідно до положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III, Порядку визначення меж та режимів історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318, Державних будівельних норм: ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень», затверджених наказом Держкоммістобудування від 17.04.1992 № 44 (зі змінами), ДБН Б.2.2-2-2008. «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування», затверджених наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 249, ДБН Б.2.2-3: 2012.

«Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту», затверджених наказом Мінрегіонбуду від 12.03.2012 № 106 та з урахуванням Методических рекомендацій по исследованию історико-архітектурного насліддя в городах Украинской ССР, розроблених НДІ теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури у 1982 році.

Межі історичного ареалу міста, зони охорони пам'яток визначались, виходячи з наявності в місті пам'яток історії місцевого значення, взятих на державний облік відповідно до законодавства, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, збереженої історичної забудови та планувальної структури міста (кінця XVIII – початку XIX ст.).

В даному проектно-регулятивному розділі визначено:

- основні принципи системи охоронного зонування території міста;
- межі територій та зон охорони пам'яток;
- режими використання територій та зон охорони пам'яток;
- межі та режими використання історичного ареалу.

4.1 Межі зон охорони пам'яток

Зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. До охоронного зонування, крім зон охорони пам'яток, належать території пам'яток.

Територія пам'ятки - це земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка і яка пов'язана з нею історично і функціонально та забезпечує її збереження і функціонування як об'єкта культурної спадщини.

Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення встановлюються **охоронні зони** для кожної з них. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядкування (благоустрій) території.

Всі пам'ятки культурної спадщини, розташовані на території міста за видовою ознакою належать до пам'яток історії. Під час визначення території

пам'яток та їх охоронних зон, враховувалося те, що територія пам'ятки історії пов'язана лише з історичною матеріальною субстанцією пам'ятки, а не з її видовим розкриттям чи композиційним впливом. Територією пам'ятки історії є земельна ділянка, яка безпосередньо історично, розпланувально, матеріально та функціонально пов'язана з самою пам'яткою.

Враховуючи викладене, **території пам'яток** визначаються:

- для поховань, розташованих на територіях кладовищ – у межах ділянки, відведеної під поховання;
- для пам'ятників та пам'ятних знаків – у межах земельних ділянок, на яких розташовані пам'ятки;
- для будинку заводууправління (вул. Леніна) та будинку, де була створена Великотокмацька Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів (вул. Шевченка, 3) – у межах відповідної земельної ділянки, на якій розташовано будинок.
- для археологічних об'єктів територія визначається у межах курганного насипу.

Встановлюються межі **охоронних зон пам'яток**:

- для поховань, розташованих на території кладовищ – у межах території відповідного кладовища;
- для пам'ятників та пам'ятних знаків охоронна зона співпадає з територією пам'ятки та встановлюється у межах земельних ділянок, на яких розташовані пам'ятки;
- для будинку, де була створена Великотокмацька Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів встановлюється охоронна зона (площа – 0,25 га) у межах що проходять: уздовж тильного (південного) фасаду адміністративної будівлі швейної фабрики (ріг вул. Шевченка та Карла Лібкнехта), уздовж північного фасаду будівлі швейної фабрики до червоної лінії вул. Шевченка, на північ по червоній лінії до південного боку будівлі

швейної фабрики, уздовж південного фасаду фабрики, повертає під прямим кутом та проходить на відстані 6 м від західного фасаду фабрики до огорожі, діл – по периметру огорожі до вихідної точки – північно-західного кута адміністративної будівлі;

– для будинку заводууправління, пам'ятника робітникам дизелебудівного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., пам'ятника на честь 100-річчя дизелебудівного заводу встановлюється охоронна зона (площа – 0,98 га) у межах: червоних ліній парного боку забудови вул. Леніна – від її перетину з вул. Шевченка до вул. Революційної, далі – на південь по червоній лінії парного боку вул. Революційної, на схід по червоній лінії непарного боку вул. Леніна, далі – уздовж межі земельної ділянки будинку заводууправління, по червоній лінії непарного боку вул. Леніна до її перетину з вул. Шевченка, далі – на північ по червоній лінії непарного боку вул. Шевченка до вихідної точки.

Для двох пам'яток – пам'ятника комсомольцям (охоронний № 1328, вул. Привокзальна, 31) та пам'ятника борцям за радянську владу (охоронний № 87, вул. Леніна / вул. Куйбишева), зони охорони встановлено у межах території пам'яток.

З огляду на те, що територія центрального кладовища, на якому знаходиться братська могила активістів Великотокмацької підпільної організації, розстріляних у 1920 р. (охоронний № 2219), знаходиться поза адміністративними межами міста Токмак, охоронна зона для пам'ятки не визначалася.

На території міста визначено також декілька ділянок **зон охорони археологічного культурного шару**, а саме:

1. території навколо курганних могильників у межах:

- території кладовища, розташованого у межах кварталу, обмеженого по вул. Пушкіна, Богдана Хмельницького, Горького;
- територія закритого кладовища по вул. Богдана Хмельницького;

- території кладовища по вул. Калініна та Гвардійській;
- території кладовища, розташованого на перетині вул. Калініна та Степової;
- території кладовища по вул. Володарського (район Ріжок) та приватних земельних ділянок по вул. Достоевського, 12 та 14, на яких розташована курганна група (3 кургани);
- території землевідводів домоволодінь, розташованих по вул. 14 вересня, 121, 123, 125;
- території навколо групи курганних могильників, розташованих у північно-західній частині міста (садово-дачні ділянки в районі вул. Некрасова та ландшафтного заказника).

2. мисовидні ділянки та надзаплавні тераси долини річки Токмачки у межах яких є велика вірогідність існування археологічного культурного шару (залишків стародавніх поселень, можливо, епохи бронзи):

- у межах земельних ділянок по вул. Лермонтова, 1-19 (включаючи заплавну територію біля земельної ділянки №19);
- дві мисовидні ділянки в районі злиття річки Токмачки з її рукавом;
- ділянка, розташована у межах домоволодінь, розташованих по вул. Миру, 58-126;
- ділянка, уздовж мисовидної ділянки старого русла річки (квартал, обмежений вул. Пролетарською та Революційною);
- ділянка, обмежена береговою лінією річки Токмачки та вул. Заливною;
- ділянка обмежена територією домоволодінь по вул. Короленка, 132-190 та береговою лінією річки Токмачки.

3. території, на яких під час натурних обстежень було виявлено курганні насипи, що потребують додаткових археологічних досліджень:

- територія кладовища, розташованого на вул. Привокзальній,
- ділянка приватної забудови по вул. Лермонтова, 51, 53, 55, вул. Шмідта, 4, 6, 8, 10 та по пров. Колгоспному.

4.2 Режими використання зон охорони

Режим використання території **охоронної зони** спрямований на забезпечення збереження історичного середовища пам'ятки і можливість відтворення його втрачених цінних елементів. Режим визначає первісна функція пам'ятки (оборонна, культова, житлова, громадська, промислова, інженерна тощо), її архітектурне вирішення, сучасне використання, а також особливості середовища пам'ятки, її взаємодія з ним.

В охоронній зоні забезпечують необхідні для збереження пам'ятки гідрогеологічні умови, чистоту повітря і водоймищ, захист від динамічних впливів, зсувів, пожежну безпеку тощо.

В охоронній зоні за погодженням із відповідним органом охорони культурної спадщини і відповідним органом з питань містобудування і архітектури можуть виконуватись:

- роботи, пов'язані зі збереженням, реабілітацією та відтворенням будинків і споруд, розпланування та впорядження, що формують історичне середовище пам'ятки;

- улаштування доріг і доріжок, в окремих випадках невеликих автостоянок, зовнішнього освітлення, озеленення та впорядження, розміщення реклами, встановлення інформаційних стендів та вітрин, які стосуються пам'ятки, та забезпечення інших форм благоустрою, викликаних умовами сучасного використання, але такими, що не порушують традиційного характеру середовища пам'ятки та природного ландшафту, що підпорядкований пам'ятці;

- земляні роботи, якщо вони не порушують середовища пам'ятки та наявних археологічних об'єктів;

- заміна підприємств, майстерень, складів, які виводять з зони, та будівель, які зносять, будинками та спорудами чи зеленими насадженнями, що не заважають візуальному сприйняттю та збереженню пам'ятки і не порушують її оточення;

- вибірккові реконструкція і збільшення розмірів окремих будівель, які не

порушують традиційного характеру середовища у відповідності з розробленими і погодженими історико-містобудівними обґрунтуваннями;

- нове будівництво можливе лише у виключних випадках і тільки за проектами, розробленими на основі історико-містобудівних обґрунтувань та погодженими з відповідними державними органами охорони культурної спадщини.

В охоронній зоні забороняється будівництво, земляні роботи і впорядження, що порушують засади збереження пам'ятки та традиційного характеру її середовища.

Режими використання зон охоронюваного археологічного культурного шару передбачають:

– обстеження та розвідкове шурфування берегових ділянок річки Токмачки в межах міста, в першу чергу, мисовидних виступів та надзаплавних терас, огляд розораних ділянок, для чого необхідна організація спеціальної експедиції та її фінансування;

– під час весняних сільськогосподарських робіт, а також при проведенні будівельних робіт попереднього археологічного контролю відповідних ділянок з боку органів охорони культурної спадщини за участі археологів.

Спеціальні розвідкові дослідження з закладенням шурфів для виявлення давніх поселень вздовж берегів річки Токмачки в межах міста Токмака не проводилися. Проте, наявність таких поселень не викликає сумнівів. Про це свідчать дослідження на берегах річок Чингул та Молочна, в безпосередній близькості до західної та південно-західної околиць міста. Розвідки на початку 1990-х років показали наявність на багатьох мисовидних берегових виступах річок поселень доби пізньої бронзи. Найближче до околиці міста, названої в народі «Ріжком», є Чингульське поселення доби пізньої бронзи, було частково досліджене на початку 50-х рр. ХХ ст. Річка Токмачка належить до тієї ж річкової системи, зливаючись з р. Чингул на південному заході від Токмака, звідки починається р. Молочна.

На відміну від курганів, візуально поселення виявити неможливо, якщо немає глибокої оранки або не проводяться земляні будівельні роботи, і якщо культурний шар знаходиться високо, що типово для поселень доби пізньої бронзи.

Важливо відзначити, що з огляду на сучасну забудову берегової лінії міста та наявність територій, на яких розташовані приватні домоволодіння, такі дослідження ускладнюються. Тому їх проведення потребує підтримки міської влади.

Отже, для забезпечення виявлення давніх **поселень**, оскільки такі роботи ніколи не проводилися, необхідно:

- проведення обстеження та розвіdkового шурфування берегових ділянок річки Токмачки в межах міста, в першу чергу, мисовидних виступів та надзаплавних терас, огляду розораних ділянок;

- визначитися стосовно можливостей таких досліджень з урахуванням сучасної забудови берегової лінії та наявності територій, на яких розташовані приватні домоволодіння.

Для забезпечення збереження наявних **курганів** та виявлення залишків зруйнованих необхідно:

- визначити майбутній статус кладовищ, оскільки вони утворюють своєрідну охоронну зону навколо курганів, запобігати використанню насипів курганів для сучасних поховань;

- під час проведення земляних робіт чи нового будівництва на вже забудованих ділянках міста здійснювати обстеження та археологічний нагляд за проведенням робіт на випадок виявлення залишків зруйнованих курганів, зокрема, забезпечити збереженість залишків кургану під будівлею, на приватній ділянці, по вул. 14 вересня;

- у випадку розширення меж території міста або проведенням будівельних робіт на нових територіях, ввести обов'язкове попереднє

археологічне обстеження (прикладом можуть слугувати рятівні розкопки кургану на території будівництва феросплавного заводу).

Поряд з цим необхідно також провести дослідження території міста з метою можливої інвентаризації середньовічних кам'яних скульптур та визначення їх стану, включаючи знахідки, наявні в краєзнавчому музеї міста.

4.3 Межі та режими використання території історичного ареалу

Межа історичного ареалу (площа – 17 га) проходить:

- від перетину вул. Радянської з вул. Шевченка на південь, уздовж вул. Шевченка;
- доходить до межі домоволодіння, розташованого за адресою вул. Шевченка, 8 / вул. Карла Лібкнехта, 164, оминаючи його по периметру з півночі, сходу та півдня до перетину вул. Шевченка та Карла Лібкнехта;
- по вул. Шевченка – на південь, до перетину з вул. Леніна;
- по червоній лінії непарного боку вул. Леніна, уздовж межі земельної ділянки будинку заводууправління, оминаючи її з півдня;
- уздовж непарного боку вул. Леніна до перетину з вул. Революційною;
- по південній (тильній) межі земельних ділянок, розташованих по вул. Леніна 1, 3, 5, 9;
- проходить по вул. Нансена до її перетину з вул. Леніна;
- далі – на захід по вул. Леніна до західної межі земельної ділянки по вул. Леніна, 26 (маслоцех);
- оминаючи вказану ділянку із заходу виходить на вул. Карла Лібкнехта та проходить по ній на схід до перетину з вул. Нансена;
- повертає на вул. Нансена та проходить по ній до перетину з вул. Володарського;
- проходить на схід по вул. Володарського до вихідної точки.

Режими використання історичного ареалу визначаються режимами використання територій та зон охорони пам'яток, установленими на території даного ареалу.

У межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища історичного ареалу, охорона і раціональне використання розташованих в його межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуючої ролі культурної спадщини.

У межах історичного ареалу опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Частина територій історичного ареалу, а саме території пам'яток належать до земель історико-культурного призначення.

У історичному ареалі гранична висота нових будівель і споруд визначається тими обмеженнями, які встановлені режимами використання відповідних територій та зон охорони пам'яток.

Розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, які передують розробленню проектної документації на будівництво чи реконструкцію будівель (споруд) у межах історичного ареалу м. Токмака, забезпечує місцевий орган охорони культурної спадщини. Історико-містобудівне обґрунтування погоджує центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, тобто Міністерство культури України в особі Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей. Ці повноваження, в разі необхідності, можуть бути в установленому порядку делеговані місцевому органу охорони культурної спадщини.

Погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт в історичному ареалі, надання дозволів на проведення робіт в історичному ареалі, погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, погодження зміни землевласника, землекористувача в історичному

ареалі здійснює відповідно до законодавства з охорони культурної спадщини центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, тобто Міністерство культури України в особі Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей.

ВИСНОВКИ

У процесі досліджень літературних і архівних джерел, картографічних і іконографічних матеріалів, натурального вивчення самого міста, його природної підоснови, планування і забудови з застосуванням різних методик вирішено поставлені завдання. Розкрито основні тенденції містобудівного розвитку Токмака, класифіковано і картографовано нерухому культурну спадщину міста, складено комплексну оцінку історико-культурної цінності об'єктів міста, списки пам'яток та об'єктів культурної спадщини, щойно виявлених археологічних об'єктів культурної спадщини, переліки значних та рядових історичних будівель та споруд. Здійснена фотофіксація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, а також історичного середовища міста.

Це дозволило розробити науково-проектну документацію – історико-архітектурний опорний план міста. В ньому визначено історичний ареал, зони охорони пам'яток та об'єктів культурної спадщини міста – охоронні зони, зони охорони археологічного культурного шару. З огляду на те, що видовий вплив архітектурних об'єктів міста слабо виражений та поширюється на незначні відстані, зони регулювання забудови у складі охоронного зонування не визначалися.

Варто підкреслити, що комплексні історико-архітектурні дослідження по Токмаку виконано вперше, дана робота враховує всі зміни в законодавстві та науковій методиці на кінець 2012 р. У цьому полягає наукова новизна виконаної роботи, оскільки вона дає найповніше уявлення про культурно-історичний потенціал міста на сучасному етапі.

Проведені дослідження підтвердили правомірність віднесення Токмака до категорії історичних міст: Токмак відповідає двом критеріям, визначеним Порядком визнання населеного місця історичним, затвердженого Постановою КМУ від 03.07.2006 № 909, а саме – збереження розпланування, відповідно до минулих історичних епох та наявність у місті історичної забудови.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андрух О.И., Тоцев Г.Н.* Раскопки кургана в г. Токмак Запорожской области // Археологічні дослідження в Україні в 2011р. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С. 229.
2. *Ахрамеєв В.Н.* Рекою жизни. – Книга 2.– Запорожье: Дикое Поле, 2008. – 284с.
3. *Верстюк В.Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наук. думка, 1991.
4. *Генеральный* план г. Токмак Запорожской области. Пояснительная записка. – К.: УГИПГ «Гипроград», 1976.
5. *Глянь В.М.* Минувшини пекучий біль. Хроніка голодоморів і політичних репресій на Токмаччині. Історико-публіцистичний нарис. – Токмак, 2008. – 63 с.
6. *Гомон М.В.* Край Токмацький: Документальна історико-краєзнавча розповідь про міста Токмак, Молочанськ і села Токмацького району Запорозької області. – Токмак, 2002. – 182 с.
7. *Гомон М.В.* Токмак: Історико-публіцистичний нарис. – Токмак, 1991. – 97 с.
8. *Державний архів* запорізької області. Анотований реєстр описів. – Том 1. Фонди дорадянського періоду. – Запоріжжя, 2010. – С. 99, 145-146, 156.
9. *Запорізький архів.* Народна війна. 1941.1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Зб. документів і матеріалів: Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: Бондар В.О., Величко О.Г., Козлова І.В. Запоріжжя, Прем'єр, 2005. – 560 с.
10. *Інвестиційний паспорт* міста Токмак Запорізької області. – Токмак, 2012. – 17 с.

11. *Інформація* про хід виконання Стратегічного плану розвитку міста Токмака Запорізької області до 2010 року: Додаток до рішення міської ради від 18 травня 2007 р. №4 // Наше місто Токмак. – 2007. – 31 травня. – С. 5-7.
12. *Історія* міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К., 1970.
13. *Книга* большому чертежу (под ред. Сербиной К.Н.). – Москва – Ленинград, 1950. – 230 с.
14. *Князьков Ю.П.* Запорізька область історико-географічний і топонімічний словник. Випуск 2 (Великобілозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). – Запоріжжя: «Тандем-У», 2006.
15. *Котова Н.С., Рассамкин Ю.Я.* Новое поселение азово-днепровской культуры в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции. Херсон, 1990. – С. 39-40.
16. *Котова Н.С., Рассамкин Ю.Я.* Стоянка азово-днепровской культуры у с. Чапаевка на реке Молочной // Древности Северского Донца, Вып. 5. Луганск: «Шлях», 2001. – С.19-26.
17. *Кудряшев. В.К.* Половецкая степь. – М., 1948.
18. *Марченко Л.* Экономическое развитие Токмака в первой половине XIX века // История Запорожского края в дооктябрьский период: Тезисы обл. ист. – краев. конф. (16 апреля 1991 г., г. Запорожье). – Запорожье, 1991. – С.38 – 40.
19. *Медведський В.І.* Токмак: археологія, історія. – Токмак: КВПІ «Трибуна», 2005. – 220 с.
20. *Медведський В.І.* Токмак: географія, природа. – Токмак, 2004. – 51 с.
21. *Місто* Токмак // У пам'яті нащадків: Іл. зб., присвячений пам'яті жертв Другої світової та локальних війн ХХ століття: Запорізька область. – Запоріжжя, 2005. – С. 66-73.
22. *Об'єкти* культурної спадщини Запорізької області. Каталог-довідник/Упорядники, фото: Дровосєкова О.В., Калмуکیدі Л.Ю., Савостіна Л.Є. –К.: Фенікс, 2012. – 478 с., 16 с. іл.

23. Орлов Р.С., Рассмакин Ю.Я. Новые памятники VI-VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии (отв. ред. Приходнюк О.М.). К.: Наук. думка, 1996. – С. 102-116.

24. Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины (отв. ред. В.Ф. Генинг). К.: Наук. думка, 1991. – С. 59-84.

25. Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. – Вип. 53. К., 1986. – С. 14-36.

26. Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области // Археологические открытия в 1985 году. М.: Наука, 1987. – С. 385-386.

27. Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Тридцять років XIII століття // Наука і культура. – Вип. 21. – К.: Знання, 1987. – С. 247-254.

28. Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий хан з Чингульського кургану // Золото степу. Археологія України (відпов. ред. П. Толочко, В. Мурзін). Київ, Шлезвіг, 1991. С. 269-271.

29. Отчет Императорской археологической комиссии (ОАК) за 1892 год. СПб., 1894. – С. 2-4.

30. Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Изд. 3-е. – СПб., 1894. – С. 11-141; Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903. – С. 321.

31. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 213.

32. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Великобілозерський, Куйбишевський, Розівський, Токмацький райони). Випуск 5. – Запоріжжя, 2002.

33. Пешанов В.Ф. Результаты археологических работ на р. Чингул в 1950 р. // Археологические памятники УРСР. – Т. VI, 1956. – С. 85-89.

34. *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в древнерусских степях // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – № 62, 1958. – С. 151-226.

35. *Плетнева С.А.* Половцы. М.: Наука, 1990.

36. *Полное собрание законов Российской Империи.* Собрание первое – т. XXVI. – № 19757. – СПб., 1830.

37. *Пустовалов С.Ж., Рассاماкин Ю.Я.* О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье // *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов конференции.* Запорожье, 1990. – С. 81-64.

38. *Рассамакин Ю.Я.* Исследования на реке Молочной // *Археологические открытия в 1982 году.* М.: Наука, 1983. – С. 322.

39. *Рассамакин Ю.Я.* Энеолитические погребения бассейна реки Молочной и их относительная хронология // *Хронология и культура доклассовых обществ. Тезисы докладов конференции.* М., 1986. – С. 121-122.

40. *Рассамакин Ю.Я.* Охранные исследования курганов эпохи энеолит-ранней бронзы в Северо-Западном Приазовье // *Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов конференции.* Донецк, 1987. – С. 82-84.

41. *Рассамакин Ю.Я.* Энеолитические погребения бассейна реки Молочной // *Древнейшие скотоводы юга Украины* (ред. О.Г. Шапошникова). Киев: Наук. думка, 1987. – С. 31-47.

42. *Рассамакин Ю.Я.* Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна реки Молочной // *Новые памятники ямной культуры на юге Украины* (ред. О.Г. Шапошникова). Киев: Наук. думка, 1988. с. 14-27.

43. *Рассамакин Ю.Я.* Скифские памятники верховьев реки Молочной // *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции.* Запорожье, 1989. – С. 129-131.

44. *Рассамакин Ю.Я.* О некоторых проблемах изучения погребений эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье // *Проблемы охранных*

исследований памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов конференции. Донецк, 1989, С. 82-84.

45. *Рассамакин Ю.Я.* О некоторых погребальных комплексах эпохи ранней и средней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов конференции. Луганск, 1990. – С. 99-101.

46. *Рассамакин Ю.Я.* Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я // Археологія, № 1, 1990. – С. 64-74.

47. *Рассамакин Ю.Я.* О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье // Катакомбные культуры Северного Причерноморья (ред. О.Г. Шапошникова). К., 1991. – С. 42-56.

48. *Рассамакин Ю.Я.* Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья. Автореферат диссертации на соискание степени канд. истор. наук. К., 1992.

49. *Рассамакин Ю.Я.* Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии, т. 3. Половецко-золотоордынское время (гл. редактор А.В. Евглевский). Донецк: ДонГУ, 2003. – С. 207-230.

50. *Рассамакин Ю.Я.* Курган біля с. Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейну р. Молочної // Матеріали та дослідження з археології Східної України 5 (головн. ред. Санжаров С.М.), Луганськ, 2006. – С. 122-156.

51. *Рассамакин Ю.Я., Кубышев А.И.* Об одной группе позднеэнеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов конференции. Майданецкое-Тальное, 1990. – С. 187-190.

52. *Рассамакин Ю.Я., Черных Л.А.* Новые исследования в бассейне реки Молочной // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк: Надстир'є, 1993. – С. 104-106.

53. *Русские* банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных и общественных кредитных учреждений. – СПб., 1908. – С. 3 – 25.

54. *Саєнко В.М.* Каталог половецької скульптури яка походить з Токмацького району Запорізької області. // http://tokmak.pp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=20.

55. *Саєнко В.Н.* К вопросу о времени основания Токмака // http://tokmak.pp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=209&Itemid=5

56. *Саєнко В.М.* Токмаччина під час Східної (Кримської) війни. 1853 – 1856 рр. – Токмак, 2008. – 68 с.

57. *Саєнко В.М.* Токмацькі витоки родини Єфименків (До 170-літньої річниці від народження П. С. Єфименка). // Музейний вісник [ЗКМ]. — Вип. 4. – Запоріжжя, 2004. — С.88-92.

58. *Смирнов К.Ф.* Кургани біля м. Великого Токмака (розкопки 1952 р.) // Археологічні пам'ятки УРСР, т. VIII. – 1960. – С. 164-189.

59. *Сосна Н.* Кто и когда основал Токмак? // Вестник Токмаччины. – 2007. – 8ноября – С. 2.

60. Соціально-економічний паспорт міста Токмак (за станом на 01.01.2012 р.). – Токмак, 2012. – 17 с.

61. *Тереножкін О.І.* Кургани в долині р. Молочної // Археологічні пам'ятки УРСР, т. VIII, 1960 – С. 3-16.

62. *Швецов М.Л.* Половецкие святилища // СА, № 1, 1979, с. 199-209.

63. *Friesen, Leonard G.* Rural revolutions in Southern Ukraine: Peasants, nobles, and colonists, 1774-1905. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.

64. *Görsdorf J., Rassamakin Yu., Häusler A., 2004.* ¹⁴C-Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine // Radiocarbon and Archaeology: Fourth International Symposium, St Catherine's College, Oxford (9-

14th April, 2002) (eds. T. Higham, C. Bronk and C. Owen). Oxford: Oxford University School of Archaeology, Monograph 62. – PP. 127-134.

65. *Holod R., Rassamakin Yu.*, 2012. Imported and Native Remedies for a Wounded “Prince”: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters 18: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000-1500*, Issue 4-5. – PP. 339-381.

66. *Otroschenko V.V., Rassamakin Ju.Ja.*, 1991. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. // *Goldder Steppe Archaologie der Ukraine*. Herausgegeben von R. Rolle, M. Muller-Wille und K. Schietzel. Archäologisches Landesmuseum, Schleswig. – PP. 269-271.

67. *Rassamakin Ju.*, 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.–Ende des 4. Jt. v. Chr.). Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung: Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern (Archäologie in Eurasien, Band 17).

68. *Rassamakin Ju. J.*, 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten // E. Sava, B. Govedarica und, B. Hänsel (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v.Chr.)*. Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Rahden/Westf.: Leidorf. – S. 80-100.

69. *Staples, John R.* Cross-cultural encounters on the Ukrainian Steppe: settling the Molochna Basin, 1784-1861. – Toronto – Buffalo: University of Toronto Press, 2003.

70. *Woodfin W.T., Rassamakin Yu., Holod R.*, 2010. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littorial in the Early Thirteenth Century. Costume from the Chungul Kurgan // *Ars Orientalis 38*. – PP. 155-186.

ПЕРЕЛІКИ ПАМ'ЯТОК ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

1.1 Перелік об'єктів культурної спадщини, що включені до списків пам'яток історії та культури місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Вид об'єкта культурної спадщини	Рішення про взяття на державний облік	Охоронний номер об'єкта	Автор, матеріал
1.	Братська могила радянських воїнів, що загинули при звільненні міста у вересні 1943 р.	Володарського вул., 690, біля школи № 11	1943 р., 1946 р., 1949 р., 1969 р., 1972 р. - перепоховання	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 55 від 10.02.1971	120 (90-?)	ск. Коваленко М.В., скульпт. з/бетон, пост. – цегла
2.	Пам'ятник борцям за радянську владу	Куйбишева вул. / Леніна вул.	1965 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 55 від 10.02.1971	87	ск. Носенко І.М., Носенко Н.С., скульпт. - з/бетон, пост. - цегла
3.	Будинок заводу управління дизелебудівного заводу ім. Кірова На фасаді встановлено мем. дошки на честь Нікофорова П.М. – революціонера Мойсеєнко П.О. – революціонера, на честь Героя Соц.праці Івченко О.Г.	Леніна вул.	1908 р., 1975 р., 1982 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 434 від 26.11.1985	2220	мем. дошки (4) - мармур.
4.	Пам'ятник робітникам дизелебудівного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.	Леніна вул., біля заводу управління	1973 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1334	ск. Сичов В.І. арх. Бровкін Н.Ф. скульпт. 3.3 м) - бронза, пост. (1.1 м) - граніт, стела - граніт
5.	Група братських могил (22) радянських воїнів, які загинули при звільненні міста у вересні 1943 р.	Леніна вул., Ладієвське кладовище	1943 р., 1971 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1331	
6.	Братська могила, в якій поховано радянських воїнів, що загинули при звільненні міста у	Привокзальна вул., навпроти будинків №№ 15-17	1943 р., 1960 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 354 від 23.10.1984	1742	Обеліск – з/бетон.

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Вид об'єкта культурної спадщини	Рішення про взяття на державний облік	Охоронний номер об'єкта	Автор, матеріал
	вересні 1943 р.						
7.	Пам'ятник комсомольцям	Привокзальна вул., 31 (біля загальноосвітньої школи № 12)	1920 р. 1967 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1328	ск. Честень І.В., бюст - з/бетон, пост. - бетон, пілон - бетон
8.	Братська могила, в якій поховано 93 радянських воїнів, що загинули при звільненні міста в 1943 р. Серед похованих: Гришунов Є. М. – Герой Радянського Союзу	Революційна вул., в сквері	1943 р. 1948 р., 1969 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 55 від 10.02.1971	1124	ск. Носенко І.М. скульпт. - з/бетон, пост. - цегла
9.	Пам'ятник на честь 100-річчя дизелебудівного заводу (1882 – 1982 рр.).	Революційна вул., біля будівлі управління заводу	1882 – 1982 рр., 1982 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 354 від 23.11.1984	1744	пілон – сталь. На постаменті встановлено макет трактора «Запорожець». дизель К-366
10.	Пам'ятник на честь танкістів, які визволяли м. Токмак у вересні 1943 р	Революційна вул., 57, біля міської стоматологічної лікарні	1943 р. 1975 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1336	танк Т-34, пост. - з/бетон, мем. дошка - мармур
11.	Братська могила, в якій поховано 9 активістів Великотокмацької підпільної організації, розстріляних у 1920 р.	Степова вул. центральне кладовище	1920 р. 1978 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 434 від 22.11.1985	2219	арх. Іванов А.А. обеліск - метал
12.	Могила Матюха П.І. - Героя Радянського Союзу (1911-1980 рр.)	Степова вул., кладовище	1980 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1332	стела
13.	Братська могила радянських воїнів, які загинули при звільненні міста у вересні 1943р.	Степова вул. / Калініна вул., кладовище	1943 р., 1991 р., 1993 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1332	скульпт. - з/бетон, пост. - з/бетон

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Вид об'єкта культурної спадщини	Рішення про взяття на державний облік	Охоронний номер об'єкта	Автор, матеріал
14.	Пам'ятник на честь заснування Велико-токмацької МТС	Степова вул., 4, на території об'єднання «Сільгосптехніка»	1931 р. 1967 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1329	трактор – «Універсал», пост. - граніт
15.	Братська могила, в якій поховано понад 200 радянських воїнів, що загинули при звільненні міста у вересні 1943 р.	Чехова вул., 11 (південно-західна околиця міста)	1943 р. 1968 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 55 від 10.02.71	91 (121)	ск. Коваленко М.В. скульпт. - з/бетон, пост. - цегла
16.	Будинок, де була створена Велико-токмацька Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів	Шевченка вул., 3	1910 р., 1919 р. 1975 р.- мем. дошка	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1325	будинок 3-поверховий цегляний, дошка – мармур сучасне використання - швейна фабрика
17.	Пам'ятник Щаві І.К. - комісару партизанського загону	Шевченка вул., 36	1941 - 1943 рр. 1975 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1335	ск. Шевченко В.С. бюст - бронза, пост. - з/бетон
18.	Братська могила радянських воїнів, що загинули при звільненні міста у 1943 р.	14 вересня вул. (у сквері біля школи-інтернату)	1943 р. 1949 р., 1973р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 55 від 10.02.71	118 (88)	ск. Коваленко М.В., Крапивко Г.М. скульпт. - з/бетон, пост. - цегла
19.	Братська могила підпільників і жертв фашизму	14 вересня вул. / Леніна вул. (парк дизелебудівного заводу ім. Кірова)	1941 - 1943 рр. 1958 р., 1983 р	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 55 від 10.02.1971	119 (89)	ск. Худас М.М., скульпт.- з/бетон, пост. - цегла, граніт
Комплекс об'єктів культурної спадщини							
20.	- Група (14) могил радянських воїнів загиблих при звільненні міста у вересні 1943 р. - Братська могила, в якій поховано	Пушкінське кладовище (квартал, обмежений вул. Хмельницького, Пушкіна,	1943 р. 1971 р.	історичний	Рішення Запорізького облвиконкому № 580 від 22.12.1982	1333	

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Вид об'єкта культурної спадщини	Рішення про взяття на державний облік	Охоронний номер об'єкта	Автор, матеріал
	радянських льотчиків, які загинули у 1943 р.	Горького)					

1.2 Перелік щойно виявлених археологічних об'єктів культурної спадщини

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Дата відкриття, дослідник	Рішення про взяття на державний облік
21.	Курган	Володарського вул., 99	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.	2000 р. Саєнко В.М.	Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 № 0-74-осн.
22.	Курганний могильник (3)	Володарського вул., на цвинтарі біля церкви Сергія Радонежського, південна західна околиця міста	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.	2003 р. Саєнко В.М.	Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 № 0-74-осн.
23.	Курган	Гоголя вул., закрите кладовище	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.	2000 р. Саєнко В.М.	Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 № 0-74-осн.
24.	Курган	Пушкінське кладовище (Квартал обмежений вулицями Хмельницького, Пушкіна, Горького)	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.	2000 р. Саєнко В.М.	Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 № 0-74-осн.
25.	Курган	Калініна вул./Степова вул., на кладовище	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.	2003 р. Саєнко В.М.	Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 № 0-74-осн.
26.	Курган	Степова вул., кладовище	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.		Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 р. № 0-74-осн.
27.	Курган (на кургані споруджено житловий будинок)	14 вересня вул. між будинками 121, 123, 125	IV тис. до н.е. – I пол. II тис. н.е.	2000 р. Саєнко В.М.	Наказ управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації від 29.03.2005 р. № 0-74-осн.

1.3 Перелік значних історичних будівель, виявлених під час натурних досліджень

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Примітки, використання
28.	Свято-Успенський собор	Революційна вул., у міському сквері	1884 р., перебуд. в 1930-ті рр., відбудована у 1993 р.	Діюча церква УПЦ МП
29.	Свято-Вознесенська церква	Володарського вул., 68	XVIII ст. 90-ті рр. XX ст. - відбудова храму	Чоловічий монастир преподобного Амвросія Оптинського УПЦ МП (з 1997 р.)
30.	Свято-Сергіївська церква	Володарського вул., 688, (район Ріжок)	кін. XIX в.	УПЦ МП
31.	Комплекс споруд механічного технікуму	Гоголя вул., 71/Червоноармійська вул., 2	поч. XX ст..	Токмацький механічний технікум (з 1938 р.)
32.	Будівля торгового дому Шальмана (братів Шальманів)	ріг вул. Леніна, 1/ Революційна, 27	кін. XIX ст	
33.	Будинок відділення Азово-Донського міжнародного комерційного банку	Леніна вул., 7	кін. XIX ст.	Двоповерховий, цегляний. Сучасне використання – відділення Національного банку України.
34.	Будівля панчішної фабрики	Леніна вул., 8	кін. XIX ст.	Магазин «Торти»
35.	Млин Ваала (Рубана)	Леніна вул., 26	кін. XIX ст.	Перебуває в напівзруйнованому стані
36.	Будівля школи селища Ладекоп	Леніна вул., 265	кін. XIX – поч. XX ст.	Будівля МРЕО
37.	Будинок Горобцових	Революційна вул., 29	1900 р.	Міський краєзнавчий музей
38.	Будинок купця першої гільдії Бондаренка	Революційна вул., 41	кін. XIX ст.	Не використовується (раніше –СБУ)
39.	Будинок купця Блохінова	Революційна вул., 33	кін. XIX ст.	Райвідділ міліції
40.	Будинок управління залізничної станції	Революційна вул., 55	поч. XX ст.	Стоматологічна поліклініка
41.	Будинок готелю та ресторану Абрамянца	ріг вул. Шевченка, 8/ Лібхнехта, 164	поч. XX ст.	Будинок культури ЗіК
42.	Адміністративний будинок	Привокзальна вул., 31	1910 р.	

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місце розташування	Датування	Примітки, використання
43.	Виробничі корпуси заводу Фукса і Клейнера	Революційна вул. (територія заводу ім. Кірова)	кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.	Не використовуються
44.	Будівля школи	Володарського вул., 322	30-і рр. ХХ ст.	